ERFPUNT
ONROEREND ERFGOED WAASLAND

OMGEVINGSANALYSE

2021-2026

COLOFON

Erfpunt is een intergemeentelijk samenwerkingsverband (IGS) als projectvereniging van de gemeenten Beveren, Kruibeke, Lokeren, Moerbeke, Sint-Gillis-Waas, Sint-Niklaas, Stekene, Temse, Waasmunster en Zwijndrecht.

Auteurs	Inge Baetens, Jeroen Van Vaerenbergh, Jean-Pierre Van Roeyen, Rudy Van Hove (†), Stephan Delaruelle

Versie	V4 – januari 2021
Beleidsperiode	2021-2026

INHOUD

INLEIDING 1
HET WASE LANDSCHAP 3
15.000 JAAR BEWONING IN EEN NOTENDOP 5
DE MENS VERSCHIJNT IN HET WASE LANDSCHAP 5
HOLOCENE JAGERS, VISSERS EN VERZAMELAARS 7
NIEUWE TECHNOLOGIE: LANDBOUW EN AARDEWERK 8
GRAFHEUVELS EN URNENVELDEN 11
ZWERVENDE ERVEN 13
AAN DE RAND VAN HET IMPERIUM 15
DE POST-ROMEINSE LEEGTE IN HET WAASLAND 18
HEREN EN KLOOSTERS ONTGINNEN HET WAASLAND 19
DE MENS VORMT HET WASE LANDSCHAP 22
DE MENS VERSTEENT HET WASE LANDSCHAP. 26
Onzichtbare bouwwerken 26
Kerken als stenen getuigen 26
Wase baksteen voor de elite 28
Wase hoeves in bak- en zandsteenarchitectuur 30
HET WAASLAND ALS STRIJDTONEEL 32
De Schelde als grens 32
Ontstaan van het linielandschap 32
Een sterrengordel rond Antwerpen. 34
Bunkerlinies als rugdekking 36
De Dodendraad 37
Schuilen voor de oorlog 37
WASE FOLIEKES IN DE 17DE EN 18DE EEUW 38
Zwierige barok 38
Rococo à gogo 39
HET WAASLAND BEGRAAFT 41
WASE UITERSTEN IN DE 19DE EEUW 44
HET WAASLAND INDUSTRIALISEERT 47
ART NOUVEAU IN HET WAASLAND 50
WASE INTERBELLUMARCHITECTUUR 52
Art deco: geometrische sier 52
Afgerond modernisme 54
Waas traditionalisme 55
Woningen voor het volk 55

NA-OORLOGS MODERNISME IN 'HET LELIJKSTE LAND TER WERELD' 57
TOEKOMSTGERICHTE ERFGOEDZORG VOOR HET WAASLAND 58
HET WASE ERFGOED IN CIJFERS 59
ARCHEOLOGIE 59
LANDSCHAPPEN 61
GEBOUWD ERFGOED 64
VAREND ERFGOED 67
HET WAASLAND IN ONTWIKKELING 68
WONEN IN HET WAASLAND 68
MOBILITEIT EN INFRASTRUCTUUR 70
HERBESTEMMING VAN KERKEN 71
GEOPARK SCHELDE DELTA 72
ERFGOEDACTOREN 74
LOKAAL 74
REGIONAAL 75
BOVENREGIONAAL 76
GERAADPLEEGDE BRONNEN 78

INLEIDING

Het Waasland is een van de weinige streken in Vlaanderen die van oudsher duidelijke begrenzingen heeft. In het oosten vormt de Schelde de grens met de provincie Antwerpen en in het zuiden vormt de Durme de grens met het Land van Dendermonde. In het oosten ligt het historische domein van de Sint-Baafsabdij te Gent. De noordelijke grens werd gevormd door de Vier Ambachten dat het gebied van de Scheldedelta omvat. Met de scheiding der Nederlanden in 1648 werden de twee noordelijke delen (Hulst en Axel) afgesplitst en kwam hier de landsgrens te liggen. Door latere opdelingen in ambtelijke arrondissementen en provincies kwamen Moerbeke, Waasmunster, Burcht en Zwijndrecht buiten het arrondissement Sint-Niklaas te liggen.

Figuur 1 Kaart van het Waasland omstreeks 1788 van Ph. J. MaillartJ. B. de Bouge (collectie KOKW)

Vanaf 2021 verenigt Erfpunt het historische Land van Waas weer door middel van intergemeentelijke samenwerking. De toetreding van Zwijndrecht (2021), Lokeren (2020) en Moerbeke (2019) bij de kerngemeenten Beveren, Kruibeke, Sint-Gillis-Waas, Sint-Niklaas, Stekene, Temse en Waasmunster maakt het mogelijk om de eenheid en diversiteit van het erfgoed in onze opvallend gevarieerde streek te

bestuderen, beheren en in de kijker te zetten over alle bestuurlijke grenzen heen in de komende beleidsperiode 2021-2026.

Deze omgevingsanalyse vormt het startpunt van onze werking voor de komende zes jaar, die verder is uitgewerkt in het beleidsplan.

In de eerste plaats geven we een overzicht van de historiek van de regio, waarbij we inzoomen op een aantal typisch kenmerken van het Wase erfgoed. Daarbij valt op dat diversiteit van het landschap in het Waasland vaak bepalend is geweest voor de rijkdom aan archeologische vindplaatsen en het veelzijdig pakket aan bouwkundig erfgoed. Langs de andere kant heeft de mens dit landschap ook duidelijk naar zijn hand gezet: bolle akkers, dijken, polders, klei-ontginningen en later ook mastbomen op de heidegronden hebben de eigen identiteit van het gebied verder gevormd.

Vervolgens bekijken we het erfgoedpakket van de verschillende gemeenten. Uit de inventarissen van archeologisch, bouwkundig en landschappelijk erfgoed komt duidelijk het potentieel van de talrijke erfgoedrelicten naar voor, maar ook de mogelijkheden voor verder onderzoek en het leggen van eigen accenten.

Daarna gaan we dieper in op de huidige en toekomstige dynamiek van het Waasland als bedrijvige regio tussen Gent en Antwerpen en de mogelijke rol van erfgoed in dit toekomstverhaal.

Ten slotte geven we een overzicht van de ‘software’ van de erfgoedzorg in het Waasland: de erfgoedgemeenschappen die de motor zijn achter vele inspirerende projecten waarbij het erfgoed -onroerend en roerend- centraal staat.

HET WASE LANDSCHAP

Het Waasland kan onderverdeeld worden in een hoogland en de lager gelegen alluviale vlakte van Schelde en Durme, die het hoogland in het noorden, oosten en zuiden begrenst. Bepalend voor het 'hoogland' is het cuestareliëf, dat gevormd wordt door onderliggende Rupeliaan-kleisubstraat, dat naar schatting 34-28 miljoen jaar oud is. Dit heeft een zwak hellende noordflank (cuestarug) en een relatief steile zuidflank (cuestafront), lopende van Waasmunster over Temse naar Rupelmonde. Het reliëf loopt geleidelijk op in zuidelijke richting en evolueert van 4-5 m in het noorden (grens Scheldepolders) tot plaatselijk 30 m in het zuiden. De kleilagen van het hoogland, dat grotendeels samenvalt met het cuestagebied, bevinden onder een dekzandpakket, dat tijdens de laatste ijstijd (70.000-15.000 jaar gelden) is opgestoven vanuit het Noordzeebekken. Dit pakket bestaat overwegend uit zandige tot lemigzandige afzettingen die lemiger worden naar het zuidoosten toe (zandleem). Het laagland met de alluviale riviervlakten van Schelde en Durme worden gekenmerkt door de voortzetting van hetzelfde dekzandpakket, waarop (en waarin) zich na de laatste ijstijd sedimenten hebben gevormd. Deze sedimenten bestaan uit klei en stroomzanden, afgezet door de rivier en uit veen, dat zich vormde in stilstaande fasen.

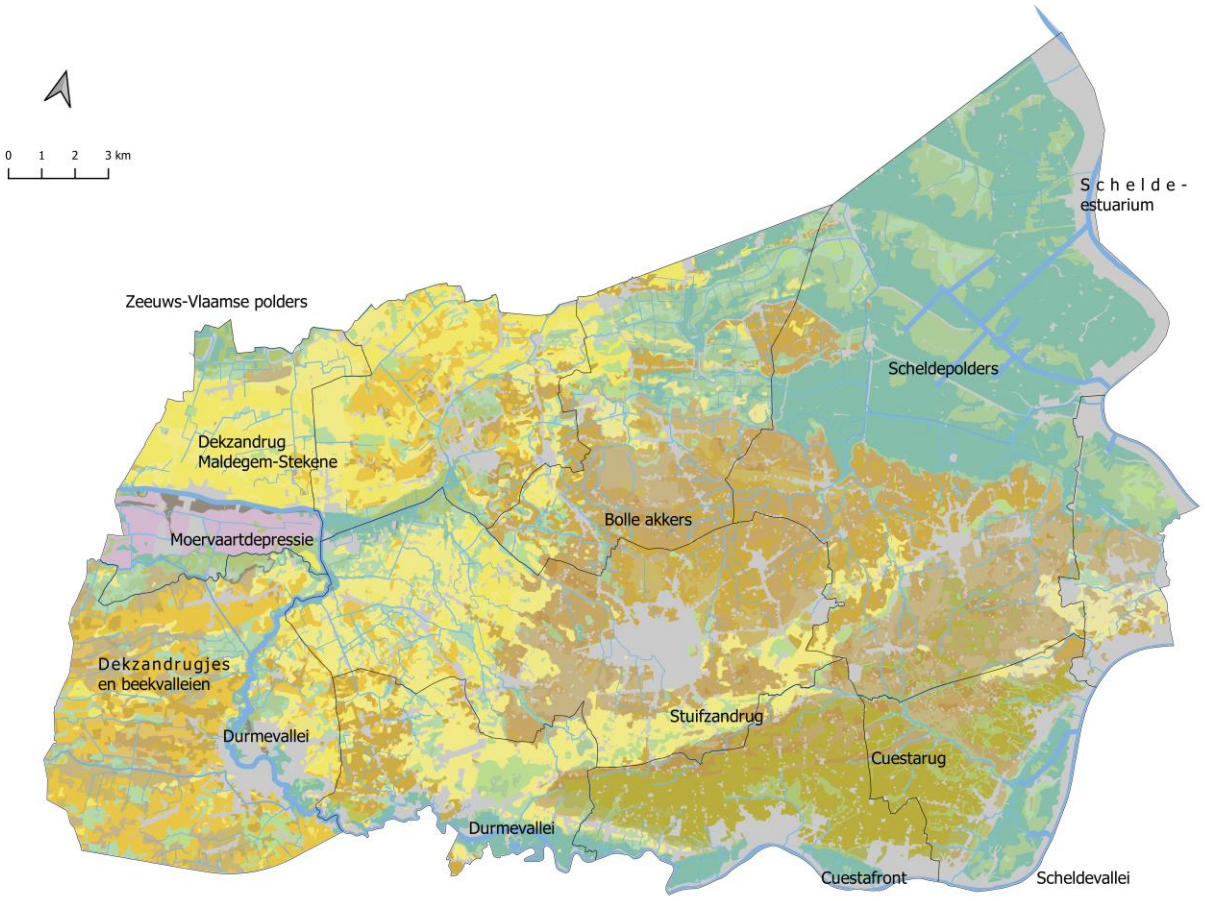

Figuur 2 Bodemkundige variaties die het Wase landschap karakteriseren (© Erfpunt/DOV)

Het noordelijk gedeelte van Land van Waas is relatief vlak met ruggen en depressies met een niveauverschil van slechts 1-2 m. In dit gebied wordt het reliëf sterk vertroebeld door de aanwezigheid van bolle akkers. Het zuidelijke gedeelte van Waasmunster tot Burcht is reliëfrijker en wordt gekenmerkt door zwakke golvingen, die echter in de nabijheid van beekinsnijdingen en op het cuestafront overgaan tot sterke golvingen. Ook hier is door de mens ingegrepen op de continuïteit van het reliëf door de aanleg van (asymmetrisch) gewelfde akkers. In het cuestagebied komen tevens diverse formaties van opgestoven dekzanden voor. Een zuid-noord gerichte rug op de lijn Waasmunster-Belsele- Kemzeke valt nagenoeg samen met de Rupeliaan-kleiformatie, die tevens de oostelijke flank vormt van de Vlaamse vallei. Deze geologische grens is tevens van bodemkundige aard (verschil in podzolen) en wordt als fysische grens van het Land van Waas beschouwd. Deze rug loopt vanaf Waasmunster in oostelijke richting uit langs de Durme naar Elversele en Tielrode. Belangrijk is een zuidwest-noordoost verlopende stuifzandrug van Waasmunster-Haasdonk-Beveren-Melsele, die de bodemkundige grens vormt tussen fijnzandige dekzanden in het westen en de zandleemafzettingen in het oosten .

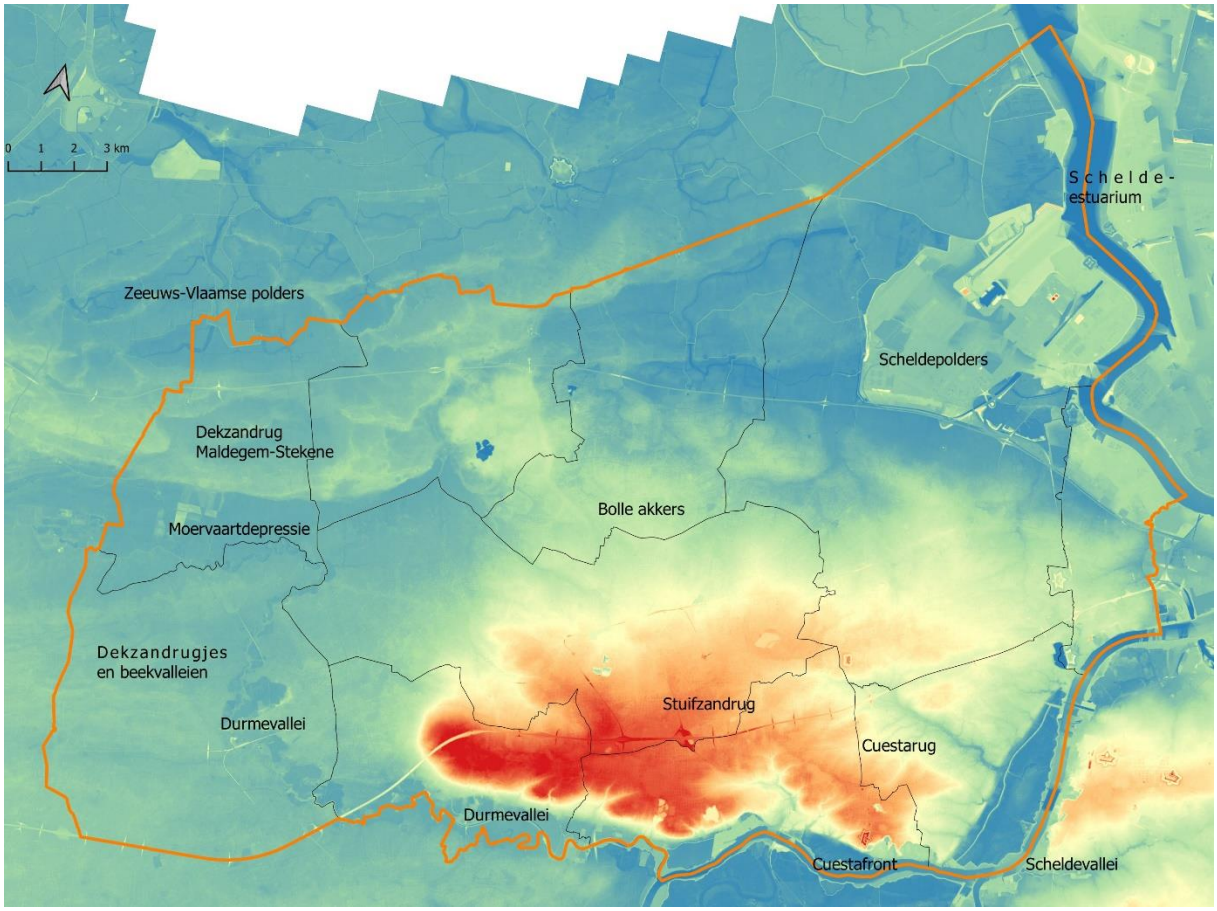

Figuur 3 Digitaal hoogtemodel (DHM II) van het Waasland met aanduiding van de hoger gelegen gebieden in het rood en de laagstgelegen zones in het blauw. (© Erfpunt/AGIV)

15.000 JAAR BEWONING IN EEN NOTENDOP

DE MENS VERSCHIJNT IN HET WASE LANDSCHAP

EPIPALEOLITHICUM (12.000-9000 V.CHR.)

Europa is ca. 500.000 jaar geleden door de mens gekoloniseerd. Met uitzondering van enkele nog nader te bestuderen artefacten van neanderthalers uit het middenpaleolithicum (300.000 tot 35.000 jaar geleden), aangetroffen in Vrasene en Sint-Niklaas, dateren de oudste gekende occupatiesporen in het Waasland pas van na de jongste ijstijd (Weichselglaciaal, ca. 100.000-12.000 v.Chr.). Tijdens deze ijstijd daalt de gemiddelde temperatuur op aarde en is onze regio niet aantrekkelijk voor bewoning. Veel water wordt in de vorm van sneeuw en ijs in enorme landijskappen vastgezet. Hierdoor daalt de zeespiegel en komen grote delen van de Noordzee droog te liggen. Van op de droge zeebodem wordt zand en fijne leem opgewaaid en door krachtige winden in onze streken afgezet. Deze dekzanden hebben in grote lijnen het huidige reliëf van het Waasland vorm gegeven.

Figuur 4 Het landschap tijdens de koude fasen op het einde van de late ijstijd, waarbij water en wind het huidige landschap vormen (Crombé & Herremans 2017, ©UGent)

Aan het einde van deze ijstijd volgt een wispelturige overgangsperiode naar de huidige tussenijstijd (laatglaciaal, ca. 12.000 tot 9000 v.Chr.). Een aantal warmere en koudere perioden volgen elkaar op. In de koudere fases is het landschap nog steeds in evolutie. Het schaars begroeide oppervlak is door het spel van wind en water onderhevig aan erosie en wordt het dekzand plaatselijk opnieuw verzet. In de warmere perioden kan de plantengroei zich beter ontwikkelen, die de bodem met hun wortels vasthouden.

De oudste sporen van menselijke aanwezigheid in het Waasland dateren dan ook uit één van deze warmere fasen. Kampplaatsen van dergelijke epipaleolithische groepen zijn goed onderzocht te Moerbeke, Klein-Sinaai (Stekene), Verrebroek en Doel, maar komen ook voor op de gehele zuidflank langsheen de Durme van Tielrode tot Lokeren. We vinden van deze groepjes rondtrekkende jagers, vissers en verzamelaars vrijwel enkel stenen werktuigen en steenbewerkingsafval terug. Typisch zijn de zogeheten Federmesser- of Tjongerspitsen, die als pijlbewapening werden gebruikt. Werktuigen in vergankelijke materialen (hout, been, gewei, leer, riet, gras, …) hebben de tand des tijds niet doorstaan. In de archeologische zone van het uitgestrekte sitecomplex van de Moervaartdepressie, dat gelegen is op de zuidflank van een langgerekte zandrug nabij een laatglaciaal meer is er echter een aannemelijke kans dat er wel nog organische resten bewaard zijn op de lagergelegen gedeelten.

Figuur 5 Tijdens de warmere interstadialen en vanaf 9000 v. Chr. neemt de bebossing toe (©UGent)

HOLOCENE JAGERS, VISSERS EN VERZAMELAARS

mesolithicum (9000-5000 v.Chr.)

Omstreeks 9000 v.Chr. treedt een langdurige klimaatsverbetering op. De jongste ijstijd is voorbij en de huidige tussenijstijd (holoceen) breekt aan. Hogere temperaturen en meer neerslag zorgen voor het afsmelten van de poolkappen, een stijging van de zeespiegel en wijzigingen in de plantengroei en het dierenbestand. Ook het Waasland wordt blijkbaar aantrekkelijker voor de mobiele groepen jagers, vissers en verzamelaars uit de middensteentijd (mesolithicum, ca. 9000-5000 v.Chr.). Van hen zijn vrijwel overal in het Waasland kampplaatsen gekend. Ook hier zijn vooral stenen werktuigen, steenbewerkingsafval en soms wat verbrande voedselresten (hazelnootschelpen, been, visresten) en haardplaatsen bewaard gebleven. Vooral te Verrebroek zijn enkele mesolithische kampplaatsen uitvoerig onderzocht. Het uitgestrekte complex van de Vrasenepolder is dan ook vastgesteld als archeologische zone. Ook in Bazel vond een intensief onderzoek plaats in het kader van het Sigmaplan.

Figuur 6 laatmesolitische jagers in Bazel (© Agentschap Onroerend Erfgoed)

Het huidige poldergebied kan als de schatkamer van de steentijdbewoning in het Waasland en ver daarbuiten worden beschouwd. Door de stijging van de zeespiegel en het hogere grondwaterpeil raakt de waterafvoer in de Scheldevallei ontregeld. In de lager gelegen komgebieden van o.a. noordelijk Waasland (de huidige Scheldepolders) stagneert het water en ontstaan vanaf ca. 5000 v.Chr. moerasbossen waarvan de plantenresten zich opstapelen tot een soms metersdikke veenlaag. Door deze vernatting wordt het gebied minder toegankelijk. Enkel via de hoger gelegen zandruggen kunnen rondtrekkende groepen nog in het gebied doordringen. Voor archeologen is de vorming van deze veenlaag een voordeel. Het veen heeft immers de onderliggende bewoningsresten verzegeld en er samen met de later gevormde kleilagen voor gezorgd dat ze niet zijn verstoord door later bodemgebruik, zoals landbouw.

NIEUWE TECHNOLOGIE: LANDBOUW EN AARDEWERK

neolithicum (5000-2000 v.Chr.)

Tegen ca. 5300 v.Chr. arriveren de eerste landbouwersgemeenschappen in de leemstreken van België en Nederland. Op de Vlaamse zandgronden lijken de jagers, vissers en voedselverzamelaars hun levenswijze langer te hebben aangehouden. Door contacten met de landbouwers doet wel een nieuw element zijn intrede in hun materiële cultuur: het aardewerk. Dit nieuwe materiaal kent in de loop der tijd een aanzienlijke evolutie in vorm en techniek en wordt daardoor een belangrijk gidsfossiel in de materiële cultuur van opeenvolgende culturen. Stapsgewijs hebben de autochtone jagersgemeenschappen ook andere neolithische elementen (veeteelt en landbouw) in hun levenswijze opgenomen. Kampplaatsen van dergelijke laatmesolithische/vroegneolithische groepen met kennis van aardewerk zijn schaars in Vlaanderen. Ze zijn voor het eerst bekend door de opgravingen in Swifterbant in Flevoland (NL). Dankzij het recente onderzoek kennen we intussen verschillende vindplaatsen in de Wase Scheldevallei te Melsele, Doel, Verrebroek en Bazel. Deze sites zijn ondertussen onderworpen aan verder onderzoek in het kader van een doctoraatsproject van de UGent. Daaruit blijkt dat het aardewerk van deze sites qua vorm grotendeels overeenkomt met de Swifterbandcultuur, maar dat de vervaardigingstechniek eerder overgenomen is van de zuidoostelijk gelegen Blicquy/Villeneuve d'Asq-cultuur.

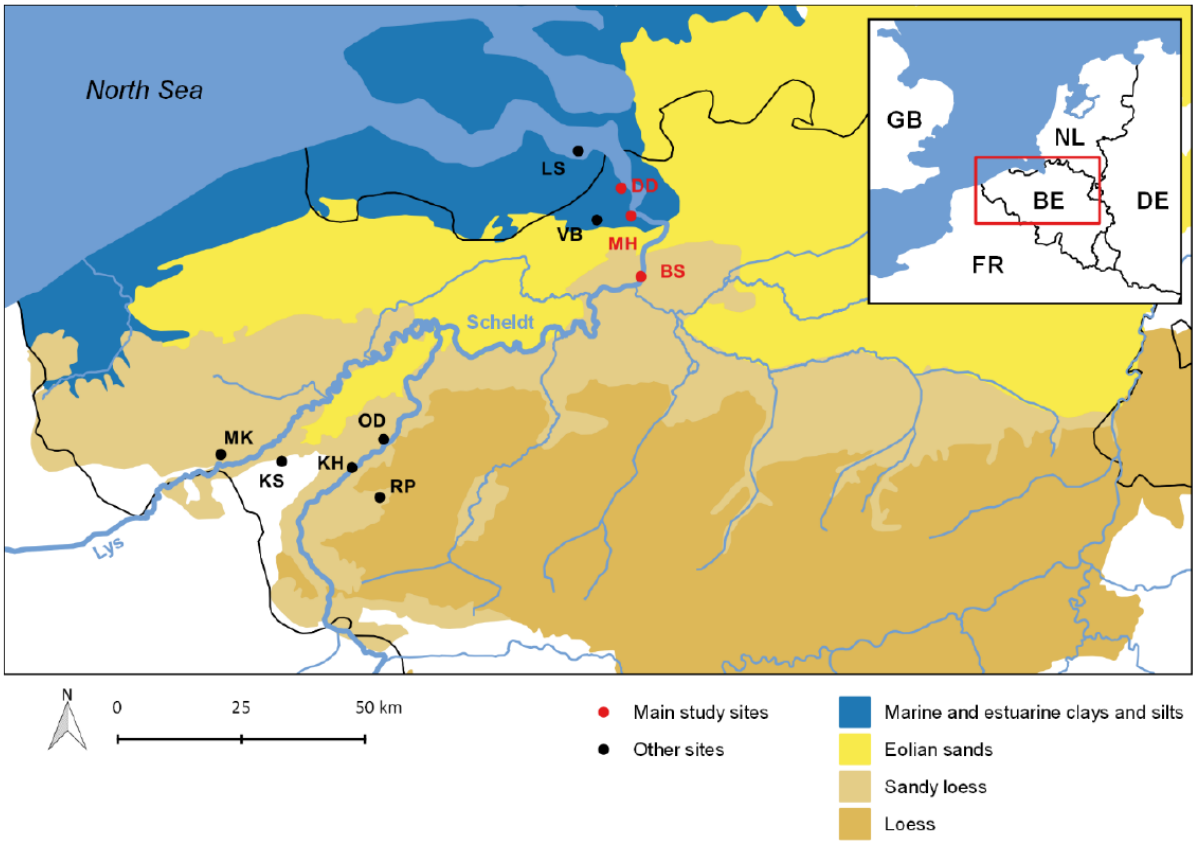

Figuur 7 Neolithische sites uit het onderzoek van D. Teetaert (2020): Doel Deurganckdok (DD); Bazel Sluis (BS); Melsele Hof ten Damme (MH); Verrebroek LPWW (VB); Verdronken land van Saeftinghe (LS);

Figuur 8 vroeg neolithisch aardewerk uit Bazel (© Agentschap Onroerend Erfgoed)

Enkele honderden jaren later lijkt de nieuwe levenswijze op basis van landbouw en veeteelt ook te zijn doorgedrongen tot de Vlaamse zandgronden. Het werktuig bij uitstek dat deze boerengemeenschappen typeert, is de stenen bijl. Hiermee wordt bos gerooid en omgezet in akkerland. De productie van stenen bijlen doet in Midden-België (o.m. Spiennes) een echte vuursteenmijnbouw ontstaan. Vuurstenen bijlen en fragmenten ervan worden vrijwel overal in het Waasland aangetroffen. Aardewerkvondsten uit het midden- en laatneolithicum zijn eerder schaars in onze regio. Toch wijzen vondsten van kenmerkende stenen werktuigen erop dat deze boerengemeenschappen hier goed vertegenwoordigd zijn geweest. Enkel in het veengebied van noordelijk Waasland lijken ze stilaan te verdwijnen als gevolg van aanhoudende vernatting en veenvorming. Vondsten van de middenneolithische Michelsbergcultuur (ca. 4200-3400 v.Chr.) kennen we uit Zwijndrecht (Vlaams Hoofd), Doel en Bazel. Aardewerk van de laatneolithische klokbekercultuur (ca. 2500-2000 v.Chr.) is aangetroffen te Klein-Sinaai (Stekene) en Temse.

Figuur 9 Kenmerkende vuurstenen bijl uit het neolithicum

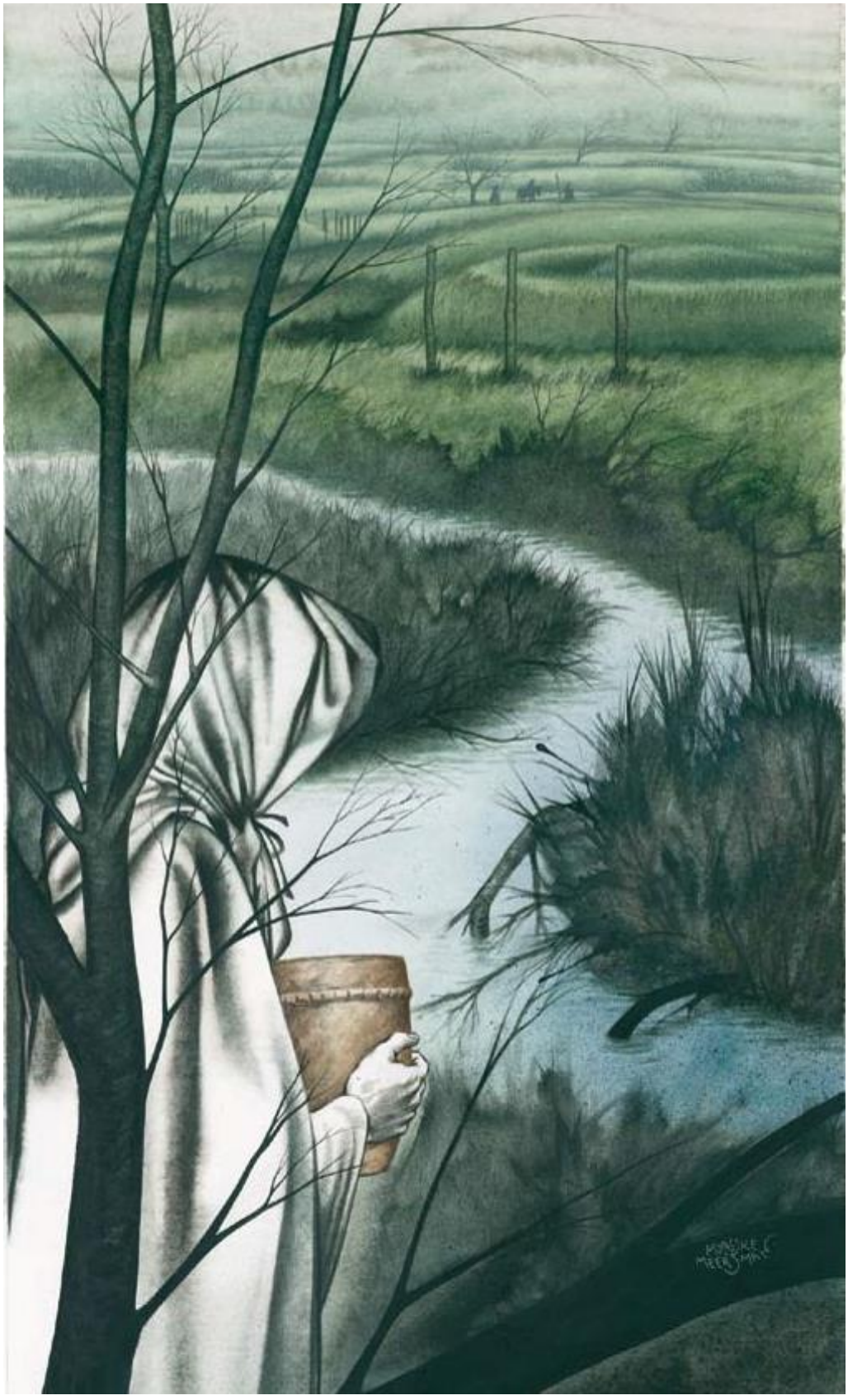

Figuur 10 bronstijd grafheuvels in het Waasland - Marijke Meersman (© Erfpunt)

GRAFHEUVELS EN URNENVELDEN

bronstijd (2000-800 v.Chr.)

Tegen het einde van het neolithicum verschijnt nog een nieuwe grondstof: metaal. De klokbekerlieden kennen vanaf ca. 2300 v.Chr. het gebruik van koperen werktuigen (tongdolken). Door vermenging van koper en tin bekomt men een nieuw en harder metaal: brons. Vanaf ca. 1500 v.Chr. wordt dit brons aangewend voor de productie van bijlen, wapens en sieraden. Tegen deze tijd komt het gemengde boerenbedrijf tot ontwikkeling. Runderteelt en akkerbouw worden op elkaar afgestemd. Runderen leveren niet enkel vlees en zuivelproducten, maar ook trekkracht voor de ploeg en mest voor de akkers. De akkerbouw levert granen, maar ook stro voor de runderstallen. Deze ontwikkeling wordt goed geïllustreerd door het verschijnen van woonstalhuizen: grote gebouwen met onder hetzelfde dak een woongedeelte en stalboxen voor de runderen

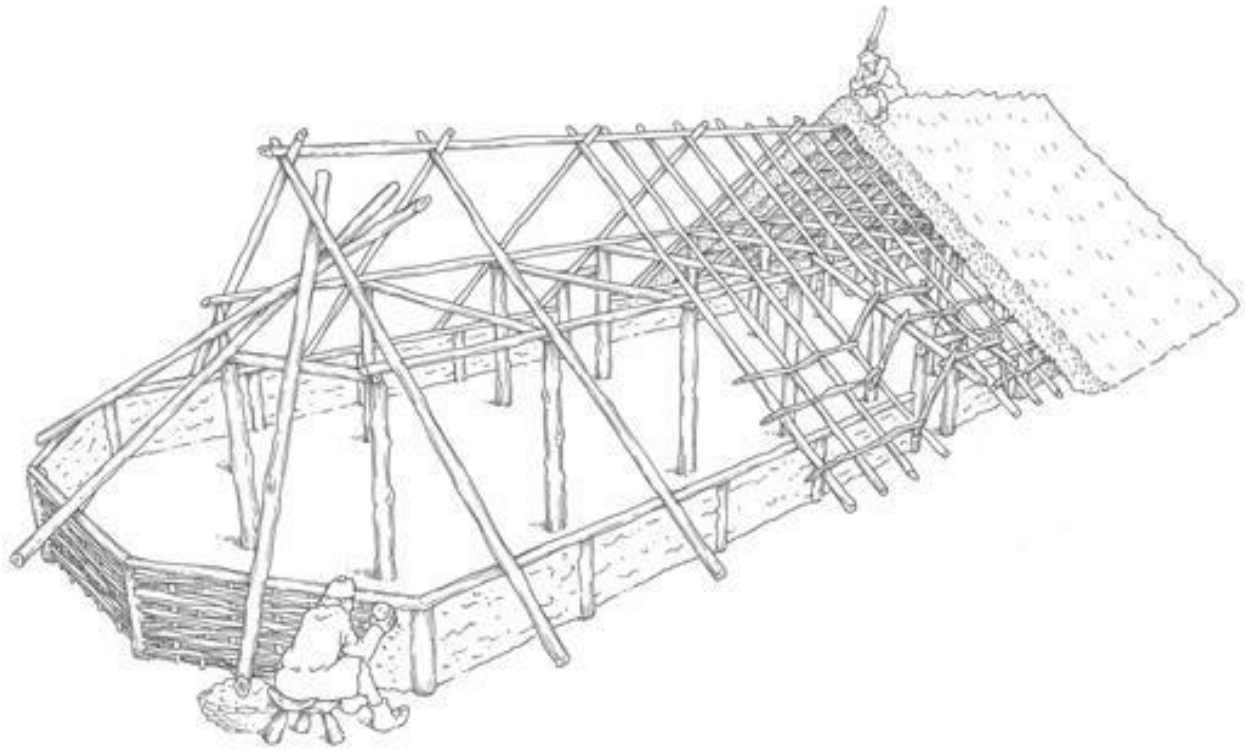

Figuur 11 Reconstructie bronstijd woonstalhuis in Sint-Gillis-Waas – door E. Pijl (© Erfpunt)

Nederzettingssporen uit de midden-bronstijd zijn voorlopig nog redelijk zeldzaam in Vlaanderen, mede door de ouderdom ervan. Ondertussen kwamen verschillende woonhuizen aan het licht in Sint-Gillis-Waas-Kluizenmolen. Uit de Schelde zijn een aantal bronzen voorwerpen opgebaggerd. Gaat het om rituele depots? De aanwezigheid van de bronstijdboeren kan echter vooral worden afgeleid uit de grote hoeveelheid grafstructuren die ze hebben nagelaten. Uit de vroege en midden-

bronstijd (ca. 2000-1050 v.Chr.) kennen we vooral de grafheuvels met ringgracht. Buiten het onbewoonbare veengebied van noordelijk Waasland komen resten van deze grafmonumenten vrijwel overal in onze streek voor. De ringgrachten worden vaak waargenomen bij luchtfotografische prospectie. Grafheuvels zijn onder meer onderzocht te Sint-Gillis-Waas, Sint-Niklaas, Beveren, Kruibeke en Vrasene.

Vanaf de late bronstijd (ca. 1050-800 v.Chr.) maken de grote grafmonumenten plaats voor individuele crematiebegravingen in kleinere monumenten of vlakgraven. Deze vormen mettertijd grote gemeenschappelijke grafvelden waar de gecremeerde resten van de overledenen in asurnen werden bijgezet. Vaak lopen deze door tot in de vroege ijzertijd. Grafvelden van deze urnenveldencultuur zijn in de regio aangetroffen te Temse en Sint-Gillis-Waas. In Temse werden ook rituele kuilen aangetroffen. Beperkte nederzettingssporen uit deze periode zijn gekend te Belsele, Rupelmonde en Sint-Gillis.

Opmerkelijk zijn de bronzen klingen (Sint-Gillis-centrum en Zwijndrecht-Melselepolder) die ritueel gedeponeerd lijken te zijn in natte contexten.

Dit brengt ons bij de talrijke vroege baggervondsten die in de afgelopen 100 jaar bij baggerwerken in de Schelde en Durme aan het licht zijn gekomen. Objecten in steen, been, metaal, aardewerk of hout die vanaf de steentijd tot de volle middeleeuwen, al dan niet intentioneel, in of langs de waterlopen gedeponeerd zijn. Als losse vondsten zonder contextgegevens, bewaard in private of (semi-)publieke verzamelingen (collectie Van Bogaert-Wauters (Hamme), collectie Hasse (MAS), collectie Wintam-zeesluis,…) zijn ze miskende verborgen restant van een rijk verleden, wachtend op wetenschappelijke selectie, inventarisatie en diepgaander onderzoek.

ZWERVENDE ERVEN

Ijzertijd (800 v.chr.-50 n.chr.)

Traditioneel onderscheidt men in de ijzertijd twee fasen: de Hallstattperiode (800-475/450 v.Chr.) en de La Tèneperiode (475/450-57 v.Chr.). De eerste fase is genoemd naar het dorpje Hallstatt in Oostenrijk. Hier bevinden zich belangrijke zoutmijnen die vanaf de 8ste eeuw v.Chr. zijn ontgonnen. Samen met de productie van ijzer leidt dit tot een economische bloei. In de 6de eeuw v.Chr. verschuift het economisch zwaartepunt in Centraal-Europa naar het westen. Hier controleert een lokale krijgselite de handelswegen. Deze aristocratische krijgerscultuur groeit rond de 5de eeuw v.Chr. uit tot de Keltische cultuur (La Tèneperiode, naar een vindplaats in Zwitserland).

In onze streken heeft de introductie van het ijzer aanvankelijk geen grote breuken veroorzaakt in de autochtone boerengemeenschappen. Een aantal urnengrafvelden uit de late bronstijd blijft in gebruik tot de 5de eeuw v.Chr. Daarna worden de graven archeologisch minder zichtbaar. Te Kemzeke is een omgreppeld grafveldje uit de 5de eeuw v.Chr. onderzocht. De grafritus bestaat zoals voorheen uit crematie, maar het gebruik van grafurnen schijnt te zijn verlaten en vervangen door brandrestengraven en beenderpakgraven met schaarse grafgiften (enkele scherven). Naast de urnengrafvelden kennen we in het Waasland nederzettingssporen uit de vroege ijzertijd (ca. 800-500 v.Chr.) te Sint-Gillis-Waas en Kruibeke. Uit de middenijzertijd (ca. 500-250 v.Chr.) stammen nederzettingssporen te Waasmunster en Elversele. De boerenerven met woonstalhuis liggen geïsoleerd of met enkele samen in een buurtschapje. Ze lijken per generatie te zijn verplaatst in een zwerfcyclus binnen een territorium van enkele vierkante kilometers De materiële cultuur ondergaat aanvankelijk invloeden vanuit Centraal-Europa. Vanaf de 5de eeuw v.Chr. is er invloed merkbaar uit de Marnestreek en het midden-Rijngebied

Door de contacten met de elite in Centraal-Europa lijkt ook in onze streken de sociale differentiatie te zijn toegenomen. Een uitdrukking daarvan is ondermeer te zien in de versterkte hoogtenederzetting van de Kemmelberg. Vooral te Elversele wijst het voorkomen van roodbeschilderd aardewerk op contacten met de regionale aristocratie van de versterkte hoogtenederzetting op de Kemmelberg.

In de late ijzertijd ontstaan gestructureerde stamverbanden. Het Waasland heeft deel uitgemaakt van het territorium van de Menapiers. Tegen het begin van de jaartelling is een tendens tot gehuchtvorming merkbaar. In de 1ste eeuw v.Chr. verschijnen ook armbanden en kralen in glaspasta. Uit de late ijzertijd (ca. 250 v.Chr.-50 n.Chr.) dateren enkele (rituele) kuilen te Steendorp en nederzettingen te Vrasene, Waasmunster, Melsele, Sint-Niklaas, Daknam, Sint-Gillis-Waas, Bazel en Belsele. In Belsele is zelfs bewoningscontinuïteit naar de Gallo-Romeinse tijd aangetoond. Opvallend is het overwicht van vierbeukige huisplattegronden in ijzertijdtraditie. Het lijkt er meer en meer op dat het Waasland behoort tot de kern van het

verspreidingsgebied. Een lopend onderzoeksproject moet meer duidelijkheid scheppen in de datering en verspreiding ervan.

Het einde van de ijzertijd (en de hele prehistorie) wordt voor onze gebieden vaak geplaatst omstreeks 57 v.Chr., wanneer de Romeinse veldheer Julius Caesar Gallië binnenvalt. Van deze politieke onderwerping aan Rome is bij ons aanvankelijk weinig te merken in de materiële cultuur. Zeker voor het Waasland duurt het nog ruim een eeuw vooraleer de eerste tekenen van romanisatie zichtbaar worden.

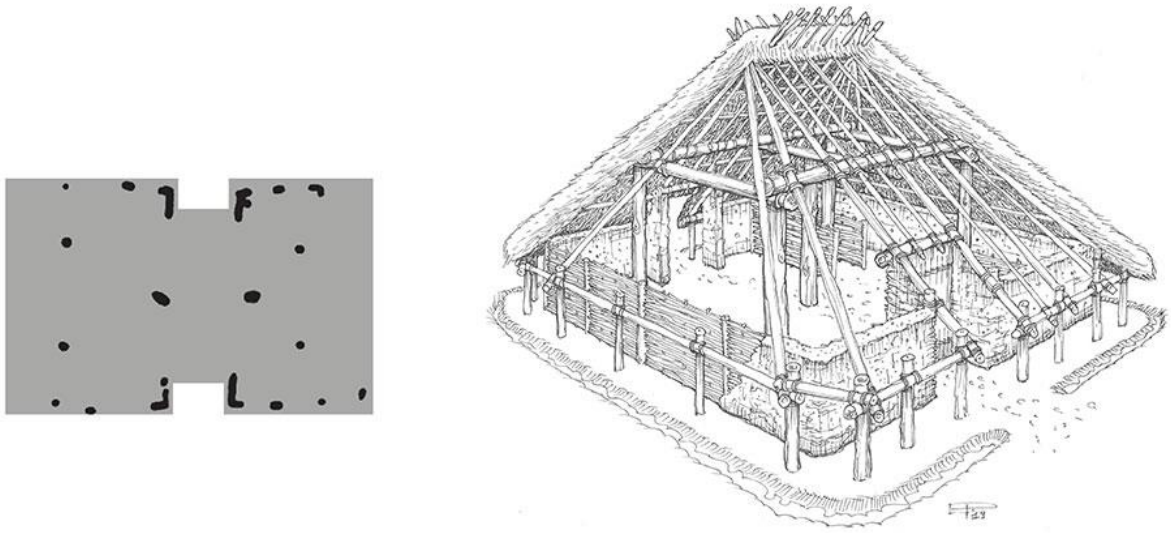

Figuur 12 reconstructie woonstalhuis - vierbeukig type - door Erik Pijl (© Erfpunt)

AAN DE RAND VAN HET IMPERIUM

Gallo-Romeinse tijd (50-450 n.Chr.)

Met de verovering van Gallië door Julius Caesar tussen 57 en 51 v.Chr. verlaten we de prehistorie en treden we binnen in de historische, door geschreven bronnen gedocumenteerde, periode. De politieke onderwerping aan Rome betekent echter niet onmiddellijk een breuk met de tradities en leefgewoonten uit de late ijzertijd. Tot het begin van de jaartelling is er in Vlaanderen van echte Romeinse overheersing zelfs geen sprake. Het Waasland bevindt zich in de noord-oostelijke uithoek van het gebied van de Menapiërs (de civitas Menapiorum) met hoofdplaats te Cassel, in Noord-Frankrijk. De eerste sporen van romanisatie dateren in onze regio pas uit de tweede helft van de 1ste eeuw n.Chr. Eén van de vroegste Gallo-Romeinse nederzettingen is Waasmunster-Pontrave. Later groeit deze kern uit tot een belangrijk regionaal handelscentrum en mogelijk de hoofdplaats van een provinciegewest (pagus) binnen de civitas Menapiorum.

De basis van het bestaan blijft het boerenbedrijf. Ook de veengebieden langsheen de rivieren maken deel uit van het winningslandschap. Verspreid over het Waasland treffen we boerenerven aan met een verschillend niveau van romanisatie. Naast solitaire hoeves, zien we ook buurtschappen en zelfs kleine dorpen ontstaan (Sint-Gillis, Sint-Niklaas, Nieuwkerken, Kruibeke/Melsele). Uitzonderlijke restanten van stenen gebouwen tonen aan dat sommige kernen mogelijks zijn uitgegroeid tot een heuse villa (Tielrode) of een baanpost (Belsele). Daarnaast ontstaan in de 2de eeuw ook ambachtelijke bedrijven, voornamelijk langs Schelde en Durme. Zo is te Temse een productiecentrum voor bouwkeramiek (vnl. dakpannen) aangetroffen. Door de opname in het Romeinse rijk doet ook de geldhandel zijn intrede in het Waasland.

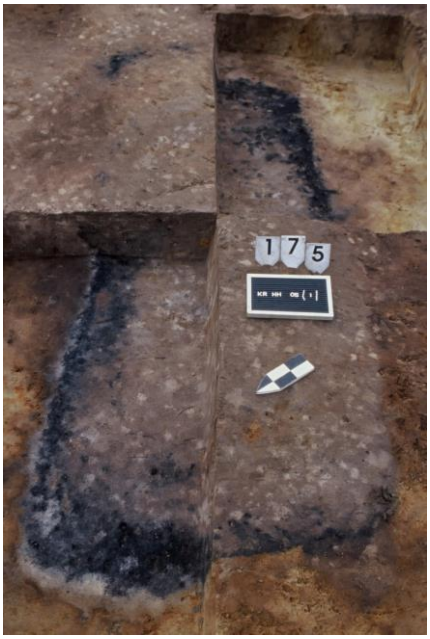

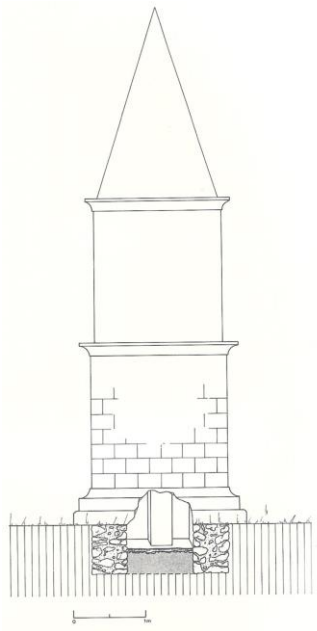

Figuur 13 Romeins brandgraf van Kruibeke Hogen Akkerhoek en een reconstructie van de grafpijler van Waasmunster-Pontrave

Ook in de dodenzorg is de Romeinse invloed merkbaar. Typisch voor onze gewesten zijn de brandrestengraven: rechthoekige grafkuilen waarin de resten van de brandstapel zijn gedeponeerd (as, houtskool, verbrand been, verbrande uitrusting van de dode en eventuele offergaven). Dergelijke graven worden overal in het Waasland aangetroffen bij de nederzettingen. Te Waasmunster-Pontrave komen ook urnengraven voor voorbehouden aan kinderen tot jonge volwassenen en vinden we resten van stenen grafmonumenten. Te Temse wordt aan de voormalige samenvloeiing van Schelde en Durme een cultusplaats gelokaliseerd, net als op de tegenoverliggende oever te Bornem.

Na een economisch voorspoedige periode in de late 1ste en in de 2de eeuw volgt omstreeks 172-174 een eerste speldenprik. De Chauci, Germanen uit het kustgebied van Noord-Duitsland, maken gebruik van de instabiliteit en vallen onze streken binnen. Door de oprichting van een aantal militaire steunpunten (ondermeer Maldegem) wordt de rust hersteld en kennen onze gewesten een nieuwe periode van economische bloei vanaf de late 2de eeuw tot omstreeks het midden van de 3de eeuw. De herhaalde Germaanse strooptochten in onze streken tussen 260 en 275 ontwrichten de Gallo-Romeinse samenleving. De bevolking vlucht massaal naar veiliger gebied en laat hebben en houden achter. Velen keren nooit terug. Hiervan getuigen de talrijke muntschatten (zoals te Belsele-Steenwerk) die in de grond zijn verstopt en niet meer opnieuw zijn bovengehaald.

Figuur 14 De Romeinse geldschat van de Mierennest in Belsele uit de late 3de eeuw (collectie KOKW)

Na 275 worden rust en orde hersteld en volgt een reorganisatie van de civitas Menapiorum. De hoofdstad wordt verplaatst van Cassel naar Doornik. De naam wijzigt naar civitas Turnacensium. De grensverdediging wordt hervormd met een fortengordel langs de Rijn en langs de kusten, en met baanversterkingen langsheen de weg Boulogne-Doornik-Bavai-Tongeren-Keulen. Dit heeft in ons gewest aanleiding gegeven tot een zekere nabloei van de Gallo-Romeinse samenleving. Toch vinden we in onze streek maar schaarse sporen van laat-Romeinse bewoning (o.m. te Temse). Steeds meer Germaanse inwijkelingen hebben zich bij ons gevestigd. Sporen van dergelijke inwijkelingen zijn teruggevonden te Sint-Gillis en Temse. Tegen het einde van de 4de eeuw verdwijnt onder de toenemende druk van de Germanen geleidelijk elke Romeinse invloed uit onze streken.

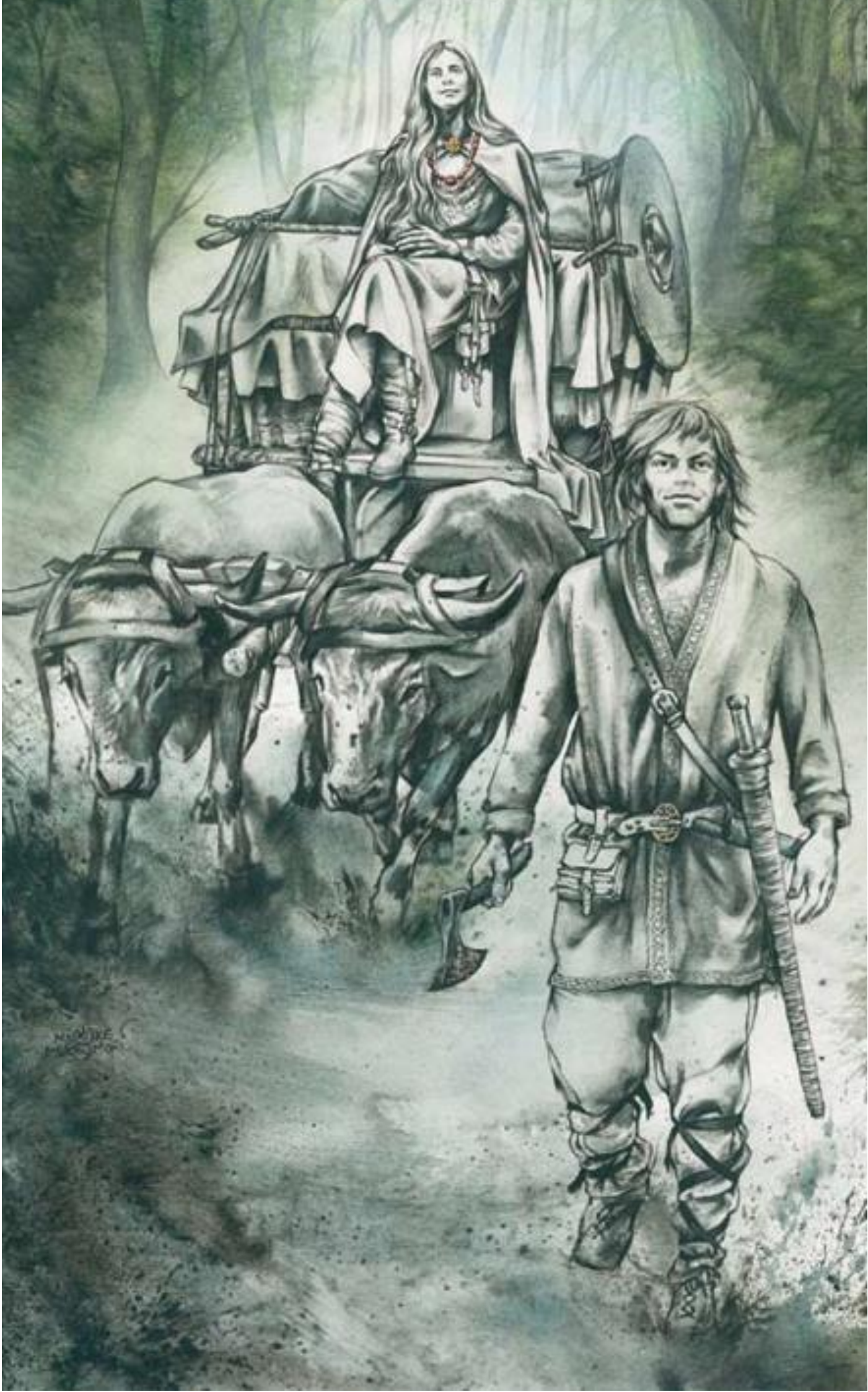

DE POST-ROMEINSE LEEGTE IN HET WAASLAND

vroege middeleeuwen (450-900 n.Chr.)

Door de Germaanse invallen verdwijnt in onze streken vrijwel de hele Gallo-Romeinse maatschappelijke ordening. Dit vacuüm wordt geleidelijk ingevuld door het Merovingisch koninkrijk onder leiding van de Salische Franken. Aan de laat-Romeinse civitas Turnacensium, waartoe het Waasland behoort, herinnert enkel nog Doornik als zetel van het bisdom. Het Waasland komt ook nu weer terecht in de noordelijke periferie van een nieuw rijk met Parijs als hoofdstad.

De natuur krijgt vrij spel en palmt opnieuw de vroegere akkers en weilanden in. Bewoningssporen uit de Merovingische periode (ca. 450-750) zijn in het Waasland lang aan het oog onttrokken geweest. Recent onderzoek begint hier een nieuw licht op te werpen. Zo zijn er de oude vondsten van het Merovingisch grafveld van Waasmunster (6de-7de eeuw) en het in 2017 aangetroffen grafveld van Elversele (7de eeuw). Mogelijk oefenen de verlaten stenen restanten van de *vicus* Waasmunster-Pontrave nog steeds een aantrekkingskracht uit. In Zwijndrecht komt voor de eerste keer een eenbeukig gebouw uit de laat-Merovingische/Karolingische periode aan het licht. En zelfs in het alluviale gebied van de Schelde bij Bazel en Kruibeke zijn vage sporen van Merovingische en Karolingische activiteit vastgesteld.

Ook nadat de Karolingers (ca. 750-900) de scepter van de Merovingers hebben overgenomen, lijkt het Waasland eerder dun bevolkt te zijn geweest. Een groot deel van het centrum van het Waasland wordt ingenomen door het Koningsforeest, een beschermd koninklijk jachtgebied. Het idee dat het om een dicht bosmassief gaat, dient bijgesteld te worden. Een *foreest*, een jachtgebied (ook) met open terrein, wijkt als landschapstype af van de historische term *silva*, bebost gebied. Recent onderzoek toont bovendien aan dat niet alleen in de periferie, bij de rivieren, bewoning mag verwacht worden. Ook centraal is er beperkte bewoningsactiviteit. Verspreid in het Waasland duiken meer en meer sporen op uit die periode (Lokeren, Sint-Niklaas, Waasmunster, Kruibeke, Melsele). Onderzoek naar de ontwikkeling van *wastinae* of 'woeste gronden' in relatie tot de woonkernen, toponymie en het Koningsforeest, biedt veel potentieel.

Wanneer in 843 het rijk van Karel de Grote wordt verdeeld, komt het Waasland terecht in de noordelijke uithoek van het Franse koninkrijk. Omstreeks het midden van de 9de eeuw ontstaat hier het graafschap Vlaanderen. De nabijheid van de stad Gent als bestuurscentrum en de invoering van de feodaliteit als maatschappelijke ordening hebben wellicht een impuls gegeven aan de herbevolking van het Waasland.

Uit archiefbronnen kennen we vermeldingen van een aantal kerkelijke domeinen uit de 9de en 10de eeuw aan de zuidrand van het Koningsforeest, langs Durme en Schelde, namelijk te Temse, Tielrode en Waasmunster.

HEREN EN KLOOSTERS ONTGINNEN HET WAASLAND

volle en late middeleeuwen (900-1500 n.Chr.)

In de 10de eeuw kennen een aantal dorpen en gehuchten rondom de snel groeiende stad Gent reeds een vrij dichte bewoning. Tijdens de eerste helft van de 11de eeuw zocht deze bevolking vooral uitbreiding in oostelijke richting. Mogelijk wordt in deze periode ook het Waasland opnieuw bevolkt. Vanaf ca. 1050 kent Vlaanderen een economische opleving. Dit gaat gepaard met een stijgende bevolkingsdichtheid en een intensieve ontginning van het natuurlandschap. Bos en heide moeten meer en meer plaats maken voor akkers en weiden. In deze periode wordt het Waasland als heerlijkheid in leen gegeven aan de heren van Aalst. (ca. 1071 tot 1097 en 1120 tot 1166). Omstreeks 1120 ontstaat hieruit ook de grote heerlijkheid Beveren. De kern van deze vroege heerlijkheden wordt gevormd door een motteburcht, bestaande uit een opper- en neerhof. Bekende voorbeelden zijn de Singelberg in Beveren, de Graventoren in Rupelmonde of kasteel Sterrebeek in Lokeren, maar ook vele andere kasteelsites in het Waasland vinden hun oorsprong als omwald 'hof'.

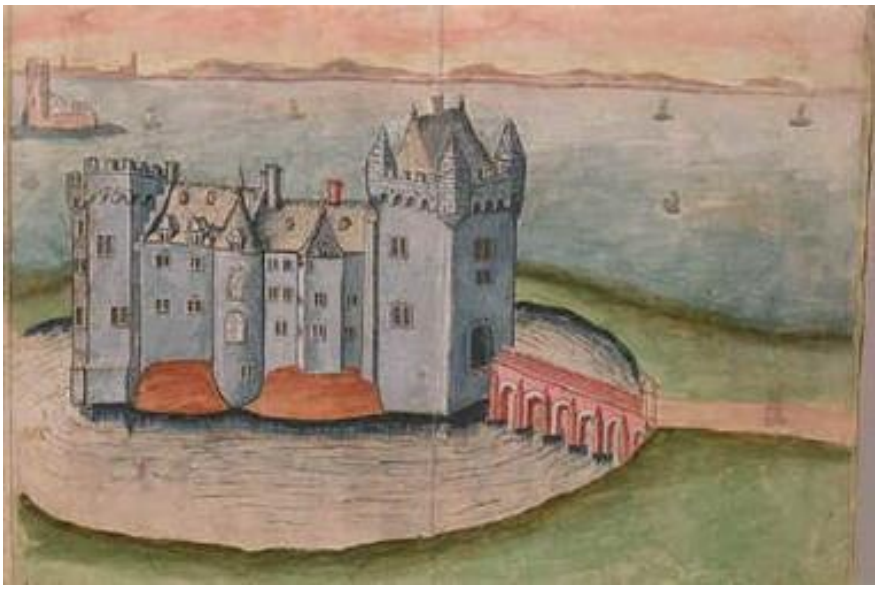

Figuur 15 Middeleeuws kasteel op de Singelberg omstreeks 1602 gebouwd ter hoogte van de voormalige motteburcht (bron: polderblues.be)

Tegen het midden van de 12de eeuw krijgen we uit de archiefbronnen een beeld van het Waasland met een reeds behoorlijk ontwikkelde feodale structuur met wereldlijke en kerkelijke grootgrondbezitters/leenhouders. De oudste, kerkelijke domeinen bevinden zich in het zuidelijk deel van het Waasland, aan de zuidrand van het Koningsforeest langsheen Durme en Schelde. Ten laatste in de eerste helft van de 12de eeuw komen hier nieuwe heerlijkheden bij (Lokeren, Elversele, Rupelmonde, Bazel, Kruibeke, Zwijndrecht, Kallo) en zijn domeinen ontstaan aan de noordrand van het Koningsforeest (Kemzeke, Sint-Gillis-Waas, Vrasene, Hulsterlo). Ook meer centraal in het Waasland ontstaan nieuwe domeinen en gehuchten (Belsele, Beveren, Haasdonk, Melsele). Grootschalige turfwinning voor de brandstofvoorziening van de

steden en ambachtelijke nijverheden zorgt in de veenvlakte van noordelijk Waasland voor het ontstaan van nieuwe bewoningskernen (Meerdonk, Verrebroek).

Vanaf de 12de eeuw lijkt een aantal Wase dorpskernen embryonaal aanwezig, met een relatief grote stabiliteit in de bewoning en een duidelijke continuïteit naar de hedendaagse locatie. De basis voor deze continuïteit is veelal gelegd door de inplanting van een kapel of kerk in of nabij bestaande bevolkingsvlekken van verspreide boerderijen. Deze nieuwe gehuchten worden omgevormd tot zelfstandige parochies. Tussen deze kernen ontwikkelt zich een wegennet (heerwegen en lokale verbindingen) dat nog steeds de basis vormt van ons huidig stratenpatroon.

De noordelijke rand van het Koningsforeest, palend aan het desolate veenlandschap met enkele beboste zandige opduikingen, trok in de 11de-12de eeuw verschillende kluizenaars aan. Kleine kloostergemeenschappen strijken neer in Sint-Gillis (Clusa), Vrasene (Salegem) en Kieldrecht (Hulsterlo). In de late 12de eeuw (1197) wordt vanuit de Sint-Pietersabdij te Gent de abdij van Boudelo gesticht te Klein-Sinaai (Stekene). In 1228 gaat de abdij over tot de orde van de Cisterciënzers. Boudelo heeft een niet onbelangrijke rol gespeeld in de verdere ontginning van de streek.

Omstreeks 1217 wordt in het nog steeds bosrijke hart van het Waasland een nieuwe zelfstandige parochie gesticht, namelijk Sint-Niklaas (Sanctus Nicolas in Bosco). Wanneer de Vlaamse gravin in 1241 aan onze streek de Keure van Waas verleent, wordt de jonge parochie ingericht als bestuurlijk centrum van het Waasland (zetel van het college van de hoofdschepenen van Waas).

De geïsoleerde hoeves van de ontginners die als eerste het bosland in cultuur brachten, verdwijnen stilaan uit het landschap. Tegen het midden van de 13de eeuw is hiermee de basisstructuur van de bewoning in het Waasland gevormd.

In de late middeleeuwen (1250-1500 n.Chr.) wordt hieraan nog een nieuw element toegevoegd: de polders. Onder invloed van een toenemende getijdenwerking op de Schelde en als gevolg van de grootschalige turfwinning worden de veengebieden steeds meer geteisterd door overstromingen. Door het bedijken en droogleggen van de overstroomde gebieden ontstaan de eerste polders (ten laatste in de vroege 13de eeuw in Bazel en in de 14de eeuw te Verrebroek en Kieldrecht). Aanvankelijk wordt vooral bedijkt door de Graven van Vlaanderen, lokale heren en in mindere mate de abdijen. Later wordt deze kapitaalsintensieve onderneming steeds meer doorgeschoven naar groepen rijke stedelijke investeerders. De Scheldepolders van noordelijk Waasland kregen hun hedendaagse vorm pas bij de herindijking na de grootschalige strategische overstromingen uit de late 16de eeuw.

Figuur 16 Kaart van dijken, wielen, polders en meersen nabij het Kallebeekveer in Bazel (Speelman, 17de eeuw)

DE MENS VORMT HET WASE LANDSCHAP

Het ontstaan van de bolle akkers.

Het cultuurlandschap van het cuestagebied in het Waasland wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van uitgesproken gewelfde akkers. Het gaat enerzijds om de klassieke bolle akkers en anderzijds gewelfde akkers met een asymmetrisch profiel, die een uitgestrekte en bijna continue zone vormden. Het betreft (overwegend) blokvormige en tevens rechthoekige percelen waarvan de oppervlakte meestal kleiner is dan 1 ha. Oorspronkelijk was elke akker rondom voorzien van bomen.

De bolle akkers hebben vanaf de vroege 19de eeuw de aandacht getrokken van verschillende landbouwkundigen. F.X. de Burtin beschreef deze akkers in 1809 als "*un phénomène d'agriculture*". Het gebied waarin deze akkerpercelen voor komen valt samen met de aanwezigheid van het Rupeliaan-kleisubstraat op geringe diepte (2-4 m) en de westelijke grens wordt dan ook gevormd door de erosierand van dit kleisubstraat (tevens oostelijke flank van de Vlaamse vallei). In dit gebied is er in mindere of meerdere mate een afname van de welving naar de alluviale vlakte van Schelde en Durme en naar de stuifzandruggen toe, waar vlakke of vlakke tot licht gewelfde (30-60 cm) akkers voorkomen, net zoals in de gesloten depressies.

De klassieke bolle akkerpercelen kenmerken zich door een gedrukt boogvormig profiel dat in lengte- en breedterichting een symmetrische opbouw heeft en waarbij het centrum een uitgesproken niveauverschil van 120-160 cm vertoont /vertoonde met de akkerrand. Deze zijn in de 15de-16de eeuw door de mens aangelegd door ophoging en profilering van (leemhoudende) grond die ter plaatse werd gewonnen en als doel had de kwaliteit van de grond evenals de waterhuishouding van de stuwwatergronden te verbeteren. Dit gebeurde door progressieve afgraving van het oorspronkelijke (vlakke) terrein naar de akkerrand toe en door recuperatie van grond bij de aanleg van terrassen en het graven van grachten langs de akkerranden.

De ophoging en profilering gebeurde met behulp van het molbord: een sleepschop die met paard getrokken werd. Niet het diepspitten en de wijze van ploegen lagen aan de basis van het ontstaan van een bolle akker. Hiermee wordt slechts een beperkt niveauverschil in de hand gewerkt. Dit belet niet dat de techniek van het diepspitten (samen met het opvoeren van de naar de rand afgegleden grond met het molsbord) bijdroeg tot onderhoud van de koepelvorm.

Typerend was de aanwezigheid van bomen, die rondom elke akkerrand op de terrassen waren geplant. Oorspronkelijk waren dit eiken, beuken, wilgen, platanen; vanaf de 17de eeuw hoofdzakelijk populieren. Gelet op de kleine oppervlakte van de percelen gaf dit een speciaal karakter aan het landschap, dat door Robert Southey in 1815 als volgt werd gekarakteriseerd: "*De rijkste gedeelten van Engeland hebben geen beboster uitzicht dan het Waasland, al bestaat het bos hier enkel uit een dubbele rij bomen, één aan elke zijde van de grachten die de velden scheiden.*"

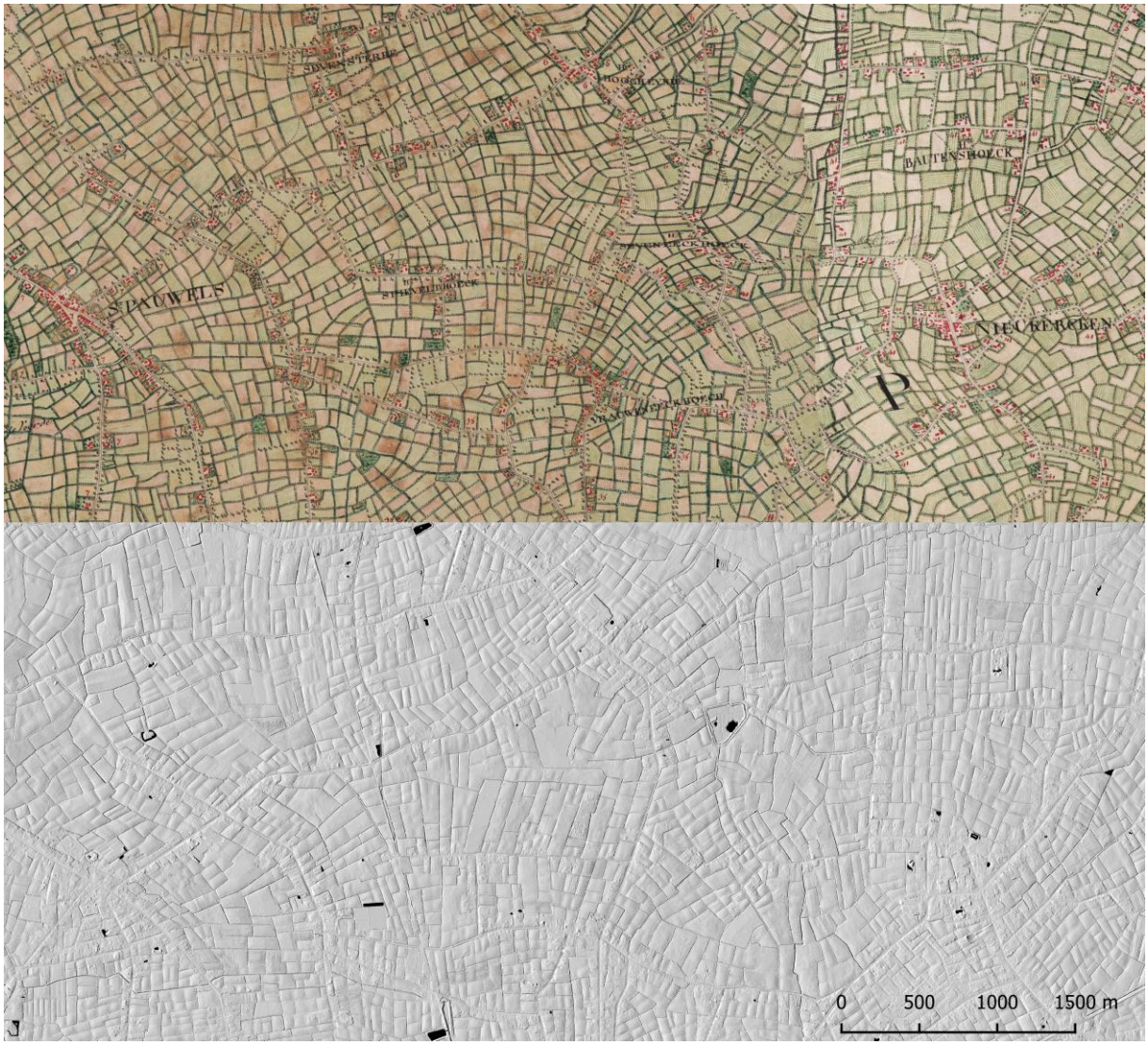

Figuur 17 Bolle akkerpercelen tussen Sint-Pauwels en Nieuwkerken op de Ferrariskaart uit 1777 (boven) en het Hillshade-model van het Digitaal Hoogtemodel (onder) (© NGI/AGIV)

Naast de klassieke (symmetrische) bolle akkers komen in het Waasland ook uitgesproken gewelfde akkers met asymmetrisch profiel voor. Ze situeren zich in zuid- en zuidoost-Waasland, op het meest reliëfrijke gedeelte van de cuesta. Ze vertegenwoordigen ca. 15% van het totaal aan uitgesproken gewelfde akkers (zowel klassiek als niet-klassiek). De akkervorm is grotendeels bepaald door het reliëf. De reden van de aanpassing dient in de eerste plaats te worden gezocht in het tegengaan van een sterke erosie door een te snelle afwatering op een steil hellend perceel met slecht doorlaatbare grond. Dit gebeurde door het creëren van zwakke(re) hellingen in de vier richtingen van het perceel. De aanpassing diende enkel te gebeuren in de mate van het noodzakelijke, wat ook de asymmetrie van het akkerprofiel verklaart. In functie van een snelle afwatering op deze slecht doorlaatbare gronden zijn de grachten rond deze akkers hier meestal zeer diep maar veel minder breed dan bij de klassieke bolle akker. Grondverbetering is hier niet nodig, aangezien het hier om (kalkrijke) zandleemgronden gaat.

De inspanningen die werden geleverd om de zeer talrijke bolle akkers aan te leggen, zijn het gevolg van een verhoogde vraag naar landbouwgewassen, waarbij maximaal gebruik moest worden gemaakt van het beschikbare areaal. De ophoging met kalkhoudende leem had zowel een gunstig effect op de kwaliteit van de grond als op de waterhuishouding, zodat het areaal in principe permanent beschikbaar was voor landbouw. Dit was evenwel alleen mogelijk door introductie van stikstofhoudende gewassen, die de vruchtbaarheid van de grond verbeterden en de mogelijkheid gaven tot meer nateelten. Aanvankelijk was dit de raap (15de eeuw) en later klaver. Hierdoor kon in het Waasland reeds in de 15de-16de eeuw de braak worden uitgeschakeld, terwijl elders nog het drieslagstelsel in gebruik was. Niet voor niets dragen de meeste Wase gemeenten dan ook de raap in hun wapenschild.

De introductie van stikstofrijke veevoedergewassen was de belangrijkste innovatie, zoals eenstemmig bevestigd wordt door de eerste agronomen die Vlaanderen bezochten. Dit maakte dat het vee op stal kon worden gehouden. Hierdoor vergrootte de oppervlakte landbouwgrond en verhoogde de mestproductie. Dit droeg dan weer bij tot een grotere opbrengst en de mogelijkheid tot het telen van veeleisende handels- en nijverheidsgewassen zoals vlas, kemp en koolzaad. Naar Europese normen dient het Waasland op agrarisch gebied dan ook tot één van de meest progressieve gewesten te worden gerekend..

Bij de aanleg van de bolle akkers gaat het duidelijk om een herverkaveling van het landschap. Er bestaat namelijk geen enkel verband met de oriëntatie en oppervlakte van de oudere percelen. De grootste beweging in de aanleg van de bolle akkers wordt in de 15de-16de eeuw gesitueerd. Volgens historisch-geografen zou het initiatief tot aanleg van deze koepelvormen in de eerste plaats uitgegaan zijn van een agrarisch individualisme (eigenerfde boeren). De diversiteit in oriëntatie en de kleine oppervlakte van de percelen zouden getuige zijn van een individuele, niet-planmatige en in tijd gespreide aanpak van een sterk versnipperd grondbezit.

Dit neemt niet weg dat de constructie van bolle akkers diende gepaard te gaan met enige organisatie, in die zin dat ze steeds aansluitend moesten aangelegd worden. Daarenboven dient opgemerkt dat de kleine oppervlakte van de percelen niet noodzakelijk wijst op een agrarisch individualisme. De aanleg met ter plaatse gewonnen grond impliceert automatisch een kleine oppervlakte aangezien de welving afneemt met de toename van de oppervlakte door spreiding van de hoeveelheid grond uit grachten en akkerranden. De vraag stelt zich dan ook of het hier niet in de eerste plaats een initiatief betreft dat in aanvang geleid werd vanuit de lokale heerlijkheden, die hoe dan ook een agrarisch karakter hadden en meestal over een aanzienlijke oppervlakte landbouwareaal beschikten.

Feit is alleszins dat het middeleeuwse landschap in het Waasland opmerkelijk laat in cultuur is gebracht. Uit historische bronnen is namelijk geweten dat tot in de 12de-13de eeuw het Waasland nog voor meer dan de helft bedekt was met het Koningsforeest. Een jachtdomein van de graaf van Vlaanderen en daarom een beschermd gebied. Het zeer laat voorkomen van een eerder uitgestrekt, wellicht

gediversifieerd landschap van bos en open “woeste gronden” vindt mogelijk mede zijn oorzaak in het feit dat het hier om waterzieke gronden gaat. Volgens de historici zou het areaal in het Waasland grotendeels door de abdij van Boudelo in cultuur gebracht zijn in de 13de eeuw.

Betekenisvol is hier een pachtbrief van 1388 m.b.t. het goed (Hof) te Voorde te Sint-Pauwels. Hierin wordt gesteld dat Jan (pachter) negentien bunder (= ca. 25 ha) land zal overkarren, met een hoeveelheid van 1.400 hopen grond per bunder (1,33 ha), en dit binnen een termijn van één jaar. Hoewel het hier niet om de aanleg van bolle akkers gaat, is het duidelijk dat de lokale heren in de late 14de eeuw wel degelijk aandacht besteedden aan de grondverbetering en ophoging van het terrein over een grote oppervlakte.

Figuur 18 Bolle akkers in de Gentstraat tussen Belsele en Sint-Pauwels tijdens het knotten van de wilgen, die de plaats ingenomen hebben van de populieren.

De klassieke bolle akkers, die ooit zo uniek en typerend waren voor het vooruitstrevende agrarisch Waasland, behoren jammer genoeg bijna tot het verleden door een zeer sterke vervlakking van het akkerprofiel. De ploegtechniek van de voorbije 50 jaar en het feit dat er geen onderhoud meer is van de randstructuren (akkerranden, flanken, terrassen en grachten) maakt dat het hoger gelegen centrale gedeelte van de akker wordt afgetopt en de grond wordt verspreid naar de scheidingszone tussen de akkers, waardoor het geheel wordt genivelleerd. Verder worden percelen samengevoegd en worden de gelegen scheidingszones tussen de akkers opgevuld met aangevoerde grond. Dit maakt ook de populieren hinderlijk, zodat ook deze nagenoeg verdwenen zijn en een open landschap is gecreëerd. Waar deze akkerstructuren nog bewaard zijn, blijven vooral de knotwilgen over als randstructuur.

DE MENS VERSTEENT HET WASE LANDSCHAP.

Onzichtbare bouwwerken

De vroegste getuigen van steenarchitectuur die nog steeds in opstand bewaard zijn, kunnen gesitueerd worden in de 11de-12de eeuw. Het gaat hierbij steeds om gebouwen die (mede) door een hogere instantie gefinancierd werden, met name kerken en vestingen.

Van de periode vóór de 11de-12de eeuw is in het Waasland haast geen bouwkundig erfgoed bewaard gebleven. Doorheen de vroege geschiedenis van het Waasland, en ook later, werd het overgrote deel van de gebouwen opgetrokken in hout (vakwerkbouw en/of plankenbeschieting).

Uitzonderingen hierop zijn de enkele steenbouwrestanten die bij archeologisch onderzoek aan het licht kwamen. Fragmentair bewaarde gebouwen uit de Gallo-Romeinse periode (50 - 250 na Chr.) werden aangetroffen in Waasmunster-Pontrave, Belsele-Steenwerk en Tielrode-Roomacker. Het bouwmateriaal bestond uit geïmporteerde Doornikse kalksteen, lokaal ontgonnen ijzeroer (limoniet) en lokaal geproduceerd keramisch bouwmateriaal (tegulae, imbrices en lateres).

Bij archeologisch onderzoek in de parochiekerken van Temse en Waasmunster werden de restanten aangetroffen van vermoedelijke pre-romaanse voorlopers van de kerken; opgetrokken in gerecupereerd bouwmateriaal van de nabijgelegen Gallo-Romeinse sites.

Kerken als stenen getuigen

Op basis van archiefonderzoek kan van ca. 20 Wase kerken vermoed worden dat de bouwgeschiedenis opklimt tot de romaanse bouwstijl. Slechts in enkele kerken hiervan zijn tot nu toe materiële getuigen aangetroffen (Belsele, Bazel, Beveren, Daknam, Elversele, Vrasene en Waasmunster). Kenmerkend voor de romaanse bouwstijl is het gebruik van Doornikse kalksteen, brokken ijzeroer en gerecupereerd Romeins bouwmateriaal. In de laatromaanse periode wordt in het Waasland sporadisch Lediaanse kalkzandsteen gebruikt. Typerend zijn kleinere rondboogvensters, lisenen en rondboogfriezen. Hoewel niet alle kerken voorzien waren van een toren, lijken achtkantige vieringtorens al de norm te zijn geweest.

De eerste gotische stijlkenmerken lijken zich in het Waasland te manifesteren bij aanvang van de 13de eeuw. De vroeggotische stijl ontwikkelt zich hier binnen de stroming van de zogenaamde Scheldegotiek. Aangezien de meeste plattelandskerken voortbouwen op een romaanse substructuur kan in het Waasland niet gesproken worden van een zuivere gotische bouwstijl. De ‘vroege Wase gotiek’ wordt het meest getypeerd door een combinatie van lokaal geproduceerde baksteen en Doornikse kalksteen (enkel voor zuilen en kapitelen). In de nabijheid van de rivieren lijkt de Lediaanse kalkzandsteen steeds meer ingang te vinden. Hogelkapitelen,

spitsboogvensters met waterlijsten en houten tongewelven zijn kenmerkende elementen. De driebeukige kerk met achtkantige vieringtoren lijkt het meest voorkomende kerktype te zijn.

Figuur 19 Vroeggotische Sint-Martinuskerk in Beveren met achtkantige vieringtoren

Vanaf de 15de eeuw laat de Brabantse gotiek steeds meer haar invloed gelden. Doornikse kalksteen en zichtbaar muurwerk in baksteen worden meer en meer vervangen door Lediaanse kalkzandsteen. Uitbundigere ornamentiek, zoals de koolbladkapitelen, wordt gangbaar. Nieuwe kerktorens worden aan de westzijde toegevoegd. In de 15de en 16de eeuw worden talrijke koren afgebroken en vervangen door een hooggotisch exemplaar.

De gotische vormentaal blijft in het landelijke Waasland nog doorleven tot in de 17de, en zelfs 18de, eeuw. Naast een nieuwe aankleding in barokstijl, worden in die periode alle oude Wase kerken voorzien van een stenen kruisribgewelf.

Wase baksteen voor de elite

Het oudste restant van een middeleeuwse vesting is de waterburcht van Rupelmonde, die door de Graaf van Vlaanderen werd gebouwd op een strategische positie bij de monding van de Rupel in de Schelde. Vandaag blijft enkel een klein deel in Doornikse kalksteen zichtbaar bewaard (gang en gewelfde toren kamers). Van de overige bekende kastelen in het Waasland zijn de oudste fases alleen (gedeeltelijk) ondergronds bewaard gebleven. De vermoedelijk 13de-eeuwse kelder van het Hof ten Damme in Kallo is het enige volwaardige vertrek dat nog steeds toegankelijk is.

Figuur 20 Het gravenkasteel in Rupelmonde controleerde de passage over de Schelde

In 1223 schenkt gravin Johanna van Constantinopel twee bunder land aan de abdij van Boudelo (Klein-Sinaai) om baksteen te vervaardigen. Meteen is dit één van de vroegste vermeldingen van baksteenproductie in Vlaanderen. Stekene is gedurende de late middeleeuwen een zeer belangrijk centrum voor baksteen- en daktegelproductie. Later, ten minste vanaf de vroege 16de eeuw, worden ook Bazel en Rupelmonde baksteenproductiecentra. Gent en Antwerpen zijn belangrijke afzetmarkten.

Onder invloed van de lokale baksteenproductie in de 13de en 14de eeuw lijkt ook de lokale Wase adel in staat te zijn om stenen gebouwen neer te planten. Vaak gaat het om de vroegste 'versteningen' van de voormalige motteburchten. Een restant van een versteende vakwerkbouw in het Hof ter Welle te Beveren, getuigt van de geleidelijkheid van dit proces.

Deze verstening zet zich verder in de daaropvolgende eeuwen, wanneer deze versterkingen evolueren naar 'hoven van plaisantie' waar het goed is om te vertoeven. Gebouwen in typische bak- en zandsteen met trapgevels en kruisramen in Lediaanse kalkzandsteen worden toegevoegd. Verschillende heerlijke versterkingen groeien uit tot waterkastelen, zoals onder meer kasteel Cortewalle in Beveren, kasteel Walburg in Sint-Niklaas of kasteel Wissekerke in Bazel. De kastelen worden door de eeuwen heen door hun opeenvolgende rijke bewoners aangepast aan de mode van hun tijd en in verschillende gevallen zelfs volledig heropgebouwd, zoals onder meer kasteel Blauwendael in Waasmunster. Andere kastelen, zoals het slot Cauwerburg in Temse, zijn volledig van de kaart verdwenen.

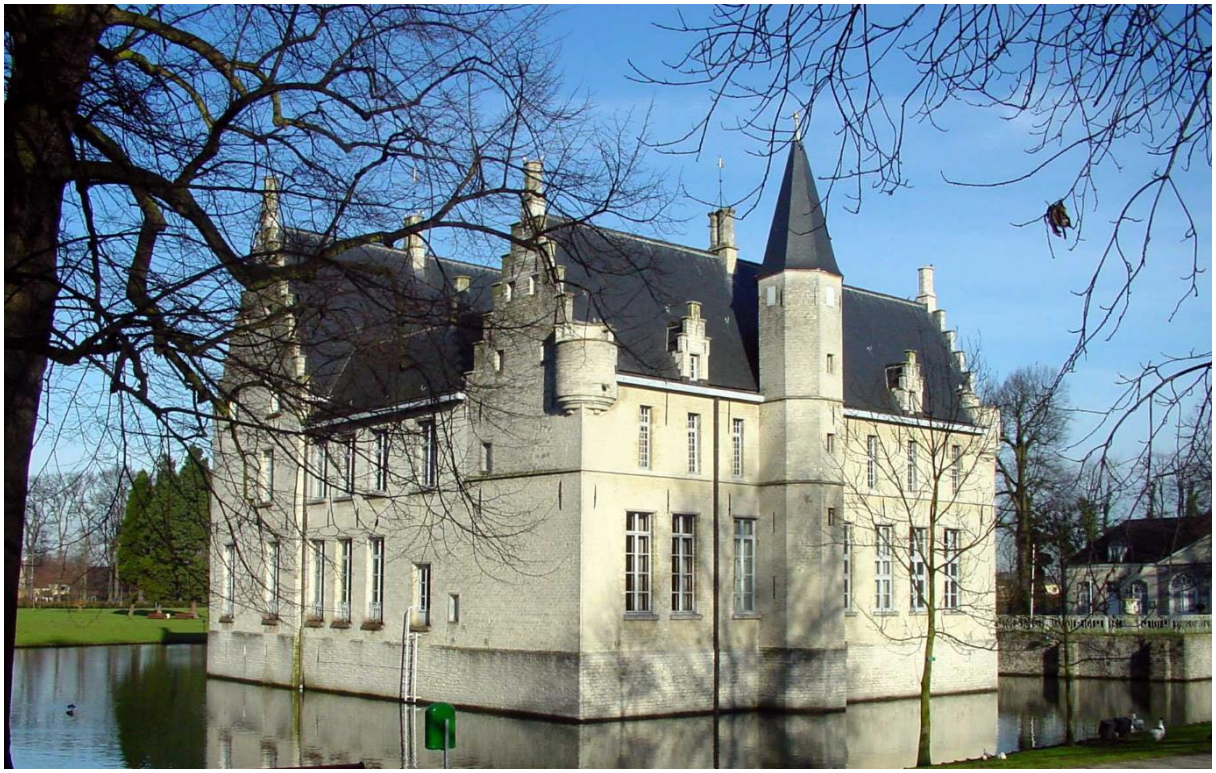

Figuur 21 Kasteel Cortewalle in Beveren (16de E) met zeskantige traptoren (© Belgiumview)

Vanaf de 16de eeuw bouwen rijke burgerij en geldadel ook landhuizen en kastelen op grote domeinen, vaak omgeven door brede grachten. Bewaarde vroege voorbeelden zijn onder meer het Hof Sanders in Sint-Gillis-Waas, het Exaerdekenshof en het Paddeschoothof in Sint-Niklaas of het Hooghuis in Doel. Het hof Van Leugenhaege in Steendorp, beter bekend als het Blauwhof dat verdween op het einde van de 18de eeuw, leverde dankzij archeologisch onderzoek een schat van gegevens op over de levenswijze van de rijke Portugese handelsfamilie Ximenez. Ook de kerkelijke klasse liet imposante pastorijen en dekenijen optrekken, waarbij alleen in Sint-Pauwels de omwallingen nog bewaard zijn.

Wase hoeves in bak- en zandsteenarchitectuur

Het Wase landschap werd tussen de 16de een 18de eeuw gedomineerd door verspreide hoeves tussen de dorpen. Vele van deze hoeves werden opgetrokken in een traditionele baksteenarchitectuur met speklagen van kalkzandsteen. Het imposante beeld van deze pittoreske hoeves die door de goede zorg van hun bewoners de eeuwen hebben doorstaan, hebben menig auteur en kunstenaar geïnspireerd. Ze zijn dan ook hét beeld van het rijke landbouwverleden van het Waasland. We vinden er in bijna elke gemeente nog één of meerdere terug, maar ze vormen ondertussen een schaars goed dat naar de toekomst toe een betere bescherming verdient.

Figuur 22 Kenmerkende Wase hoeve in beeld gebracht door kunstenaar Romain Malfliet tussen 1930 en 1950. (collectie STEM)

Het erf bestaat uit een aantal losse bestanddelen: het stenen woonhuis, een grote schuur, de bakoven, het varkenskot en de mestvaalt. Het woonhuis neemt daarbij de hoofdrol waar, met zijn witstenen deuromlijsting en zandstenen kruisramen met luiken, waarin diefijzers de achterliggende ramen beschermen. De bovenlichten in eenvoudig glas-in-lood zorgen voor een rijke lichtinval. De rijkere gevels zijn verfraaid met horizontale ‘speklagen’ in bleekgele kalkzandsteen. De kenmerkende deuromlijstingen vormen daarbij een aanknopingspunt voor verdere typologische indeling. De vaste indeling van deze hoeves bestaat uit een voutekelder met opkamer, de woonkamer en de pronkkamer met (gedeelde) grote haard en de zolder met plavuizenvloer.

Meestal staat het woonhuis dwars of schuin op de straatkant. De grote schuur met stallingen bevind zich veelal achteraan het erf dwars op het woonhuis en vormt zo een afsluiting van het voorerf. Deze schuren zijn geëvolueerd van een zuivere houtbouw met planken beschieting naar gedeeltelijk versteende constructies. Het imposante wolfsdak in riet herbergde onder meer het karrenkot met paardenstal, dorsvloer, koeienstal en hooizolder.

De meeste nog bewaarde Wase hoeves dateren uit de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw. Echt uitzonderlijk zijn de 16de-eeuwse exemplaren (Hoeve Meirsman, Kruibeke). Het rijkelijke gebruik van bak- en zandsteen is opmerkelijk. Dit is vermoedelijk niet alleen toe te schrijven aan de gemakkelijke toegang tot deze bouwmaterialen. Vermoedelijke zijn veel van deze fraaie hoeves oorspronkelijk pachthoven van rijkere heren, die na de Franse periode in particuliere handen zijn gekomen. Duidelijke voorbeelden daarvan zijn de omwalde hoeves zoals Ter Elst in Bazel of Ter Snoecke in Beveren.

Vanaf de late 18de eeuw verschijnen woonhuizen in een sobere classicistische architectuur met rechthoekige vensteropeningen en arduinen deuromlijsting. De gevels worden bepleisterd of gewit met een zwart gepikte plint. De schuren worden vanaf de 19de eeuw volledig in baksteen opgetrokken, met soms fraaie voorbeelden van metserstekens. Begin 20ste eeuw wordt het populair om de gevels van de boerderijen te cementeren met natuursteenblokkenimitatie, wat vaak ook wordt toegepast bij verbouwingen van oudere hoeves.

Rondom de boerderij bevond zich een boomgaard met oude hoogstammige fruitbomen die de bewoners voorzagen van appelen, peren, kersen, pruimen en noten. Deze schaduwrijke boomgaarden diende tevens als weidegrond voor koeien en schapen, die in de zomermaanden beschut waren voor de brandende zon. Deze versterkt het kenmerkende beeld van de Wase hoeve in het landschap.

HET WAASLAND ALS STRIJDTONEEL

Het Waasland heeft doorheen de geschiedenis vaak een grenspositie bekleed die verdedigd dient te worden. Vanaf de middeleeuwen tot vandaag zijn hiervan nog talrijke landschappelijke, bouwkundige en archeologische restanten bewaard.

De Schelde als grens

Reeds van in de prehistorie vormde de Schelde reeds een natuurlijke barrière. Dit vindt, later in de ijzertijd en de Gallo-Romeinse periode, zijn weerslag in de noordoostelijke begrenzing van het Menapische gebied. Hoewel van deze periode nog geen verdedigingswerken gekend zijn, kan de aanwezigheid ervan toch vermoed worden. Zo moet o.a. de monding van de Rupel in de Schelde (Rupelmonde) ook voor de Romeinen van strategisch belang geweest zijn. En kunnen de vage resten van steenbouw in de nabijheid van zanddonken in het Romeinse veenlandschap van Bazel sporen zijn van een militaire linie.

Tot in de late middeleeuwen bleef de Schelde een belangrijke politieke barrière vormen. De noordoostelijke grens van het middeleeuwse Vlaanderen en het Markgraafschap Antwerpen werd versterkt met een aantal versterkingen (mottes) die meestal opgericht werden door de lokale elite in dienst van de graaf van Vlaanderen. Sommige groeiden uit tot imposante bolwerken, zoals de Singelberg in Beveren en de burcht van Temse, andere bleven eerder op lokaal niveau hun invloed uitoefenen, zoals het domein Wissekerke in Bazel. De waterburcht van Rupelmonde bekleedde als graaflijk bolwerk bij de monding van de Rupel, een strategisch kruispunt van waterwegen die Vlaanderen met Brabant verbindt, een aparte positie binnen de middeleeuwse verdedigingswerken van het Waasland.

Blokhuizen en schansen, die vaak enkel nog archeologisch vast te stellen zijn vormden de strategische tussenschakels van de verdediging.

Ontstaan van het linielandschap

De noordgrens van het Waasland vormde vanaf de Opstand en de Tachtigjarige Oorlog (1566-1648)) één van de strijdtonelen voor de heerschappij over de Lage Landen. Om de opmars van Farnese in 1583 te remmen, staken de Staatse legers in Saeftinghe de dijken door en zetten zo de polders onder water. In een onherbergzaam onder water gezet gebied leverden de Spaanse en Staatse troepen een verbeten strijd. Van Zwijndrecht over Beveren, Sint-Gillis-Waas en Stekene legden beide partijen forten en verdedigingswerken aan, gebruik makend van de geulen en dijken in dit verdronken land. Het Fort Liefkenshoek in Beveren is hier vandaag nog één van de best bewaarde restanten van, samen met Fort Lillo. Andere forten uit deze periode, zoals Fort Sint-Marie in Zwijndrecht en Fort Sint-Filips op rechteroever zijn later verbouwd.

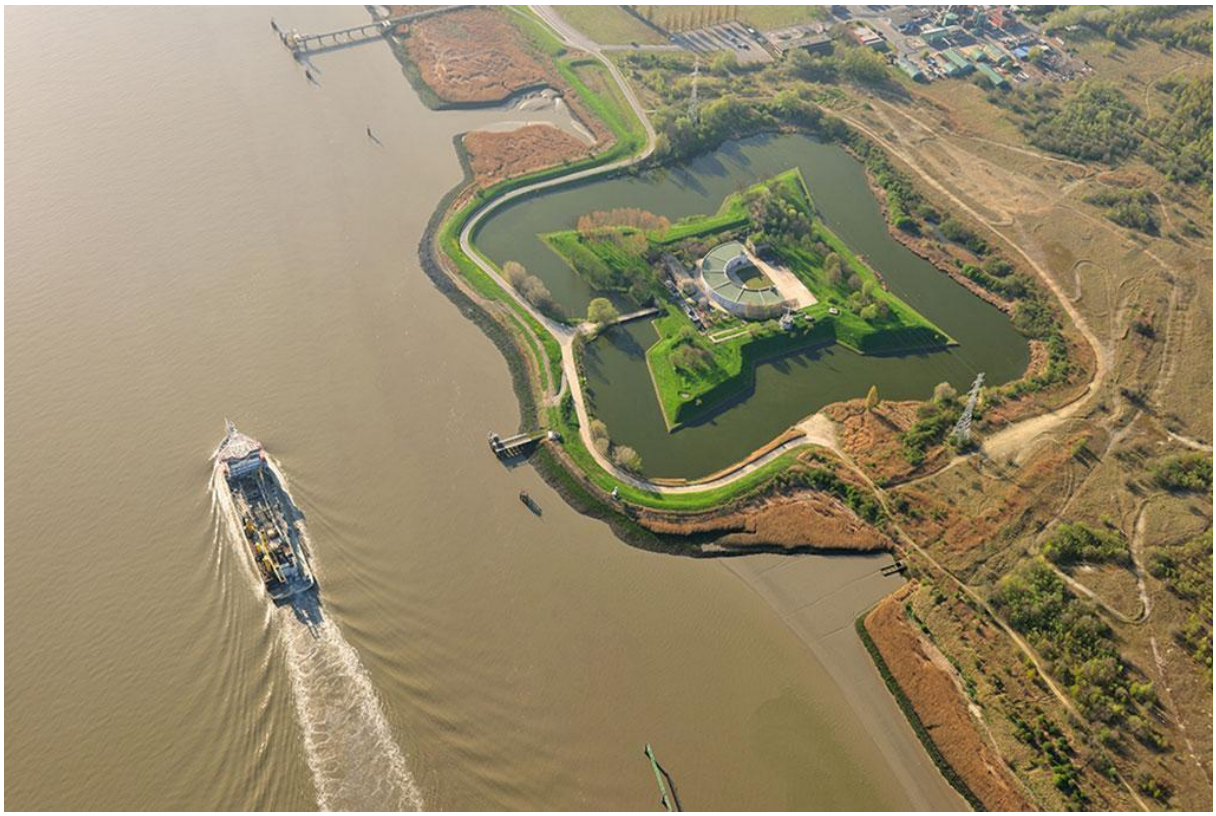

Figuur 23 Luchtfoto van fort Liefkenshoek aan de linkeroever van de Schelde: van bolwerk van de Geuzen tot belegeringsbastion van Napoleon

In 1701 deed Lodewijk XIV zijn gooi naar de overheersing van de Lage Landen. Dankzij de nalatenschap van Karel II aan zijn kleinzoon Filips kreeg hij de voogdij over het Spaanse rijk in de schoot geworpen. Hij gebruikte deze macht om zijn grondgebied en handelsimperium verder uit te breiden, ten nadele van Groot-Brittannië en de Verenigde Provinciën. Deze sloten een Grote Alliantie en verzamelden een troepenmacht voor wat achteraf de Spaanse Successieoorlog zou heten (1701-1713). De Grens met de Noordelijke Nederlanden werd extra verdedigd door de aanleg van bijkomende linies, forten en redoutes volgens de traktaten van veldmaarschalk Vauban over het gebastionneerd systeem. Deze werden aangelegd onder leiding van bevelhebber Markies de Bedmar, waardoor de linie alsook het Fort De Klinge later zijn naam is gaan dragen. De linie is nog zichtbaar bewaard tussen fort St-Jan en de Klinge dijk, maar oorspronkelijk begon de versterking aan Stekene en liep die nog verder in oostelijke richting door tot aan de Groenendijk in Sint-Gillis-Waas. Vervolgens boog de linie naar het noorden af, tot aan fort Bedmar in De Klinge. Daarbij maakten de Franse troepen gebruik van de dijk als natuurlijke verschansing. Aan weerszijden van de Stroperstraat is zowel de gracht als de borstwering van de linie bewaard gebleven. In 2011 is naar aanleiding van een natuurinrichtingsproject een stukje van de linie heringericht. Andere delen zijn door het dempen van de grachten uit het zicht verdwenen, maar archeologisch ongetwijfeld nog herkenbaar.

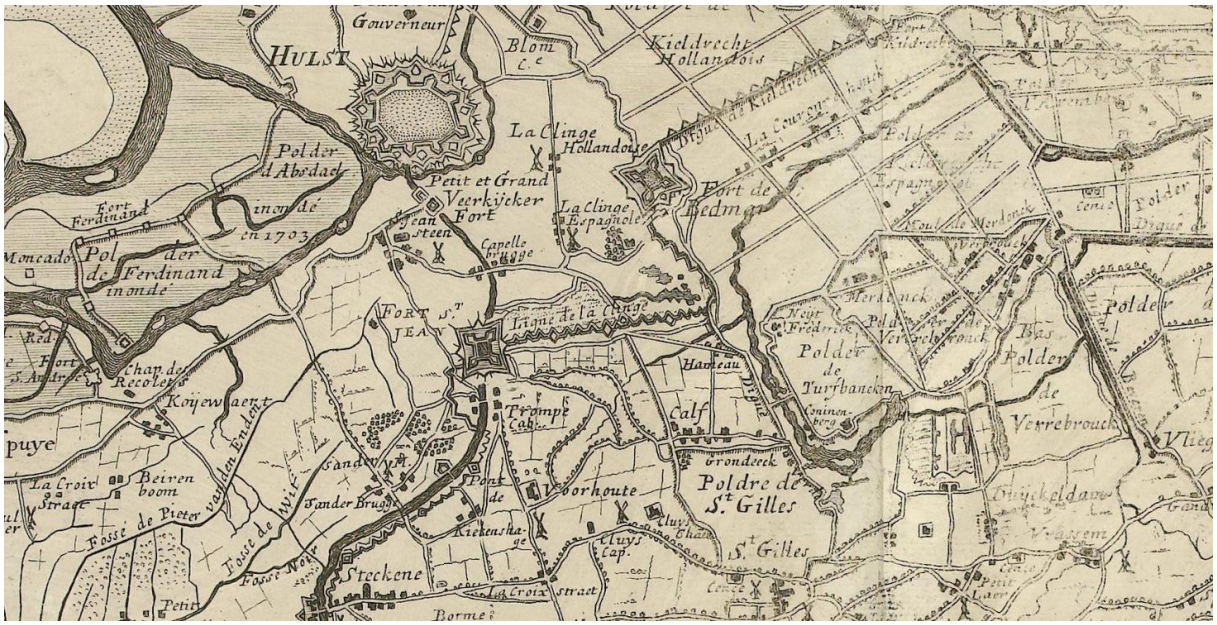

Figuur 24 Uitreksel uit de kaart van het Waasland met aanduiding van de versterkingen aangelegd naar aanleiding van de Spaanse Successieoorlog, uitgegeven door Frickx in 1706 (© Rijksmuseum Amsterdam, BI-B-FM-074-26)

Vooral het fort Liefkenshoek kende nadien nog een bewogen geschiedenis. Omwille van zijn strategische positie bleef het tot in 1786 bezet door de protestantse Nederlanders, los van enkele kleine machtswissels met de Oostenrijkers en de patriotten. Het is echter Napoleon die het fort omstreeks 1811 zijn huidige uiterlijk geeft met een halfronde kat (of chevallier) en een kruitmagazijn in zijn plannen voor de uitbouw van Antwerpen als aanvalsbasis naar Engeland.

Een sterrengordel rond Antwerpen.

Bij het ontstaan van België in 1830 en de internationale erkenning in 1839 werd voor de neutrale staat met een kleine troepenmacht een specifiek verdedigingsconcept bedacht, het Nationaal Réduit. Omdat het leger te klein was om de landsgrenzen te verdedigen en er door de neutraliteit geen akkoorden met andere landen konden afgesloten worden, werd Antwerpen in 1859 als Nationaal Réduit of verdedigd toevluchtsoord aangeduid. De Spaanse stadswallen werden gedempt en een nieuwe grote omwalling werd gebouwd ter hoogte van de huidige ring. Grote technische en economische evoluties, de gespannen politieke situatie tussen Frankrijk en Duitsland in 1870 en een ware wapenwedloop met nieuwe artilleriewapens noodzaakte het jonge België om opeenvolgende nieuwe verdedigingsgordels aan te leggen die verder van de stad gelegen waren, tot op de linker Scheldeoever.

De baksteenforten van Kruibeke en Zwijndrecht met de Defensieve dijk en de militaire weg naar Fort Sint Marie zijn hier de eerste voorbeelden van. Dit zogenaamd Verschanst Kamp Linkeroever werd opgericht tussen 1870 en 1880 bij de uitbreiding van de Vesting Antwerpen. Dit moest het Veldleger toelaten in het

Waasland op te rukken, de Schelde over te steken en de vijandelijke communicatielijnen aan te vallen op de rechteroever. Het Verschanst Kamp vergemakkelijkte tevens eventuele Franse of Engelse hulp langs de corridor van het Waasland. Het schermde ook het plateau van Burcht af, een strategische locatie voor artillerievuur op Antwerpen. In 1882 komt hier nog het imposante Fort Steendorp bij, het laatste bakstenen fort van België.

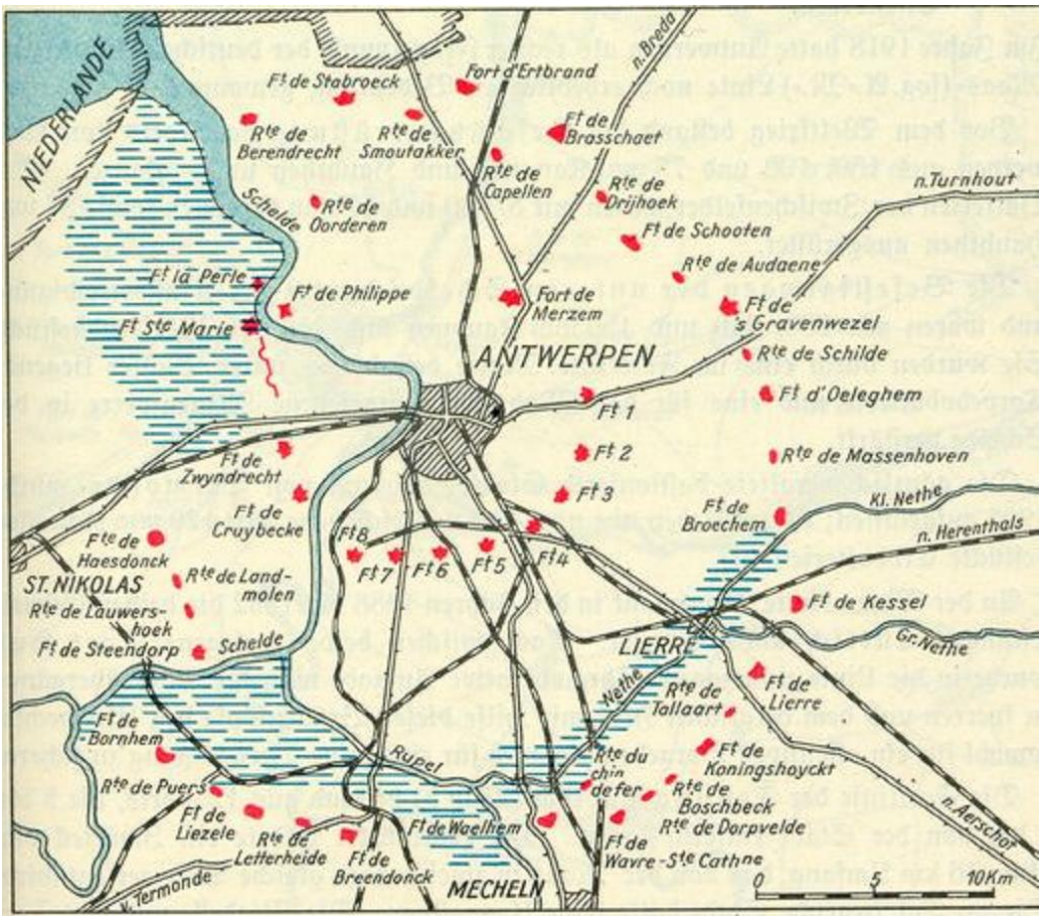

Figuur 25 Fortengordel rond de 'Festung Antwerpen' op een Duitse kaart (© Robert Gils)

In 1906 besliste de Belgische regering om de vesting Antwerpen nogmaals uit te breiden met een tweede vooruitgeschoven fortengordel van Haasdonk (Beveren) in het Waasland, over Bornem en Lier, tot Brasschaat en Stabroek op de rechteroever. In de periode 1906-1914 bouwde men 11 pantserforten en 12 pantserschansen, waaronder het fort van Haasdonk, de schans van Lauwershoek (Steendorp) en de schans van Landmolen (Bazel). Kenmerkend voor pantserforten uit die periode is dat ze volledig in ongewapend beton zijn opgetrokken én met geschutkoepels zijn uitgerust.

Bij het uitbreken van WOI werd de vesting Antwerpen verdedigd met een gordel van 33 forten en 29 schansen met bijhorende loopgravenlijn, waarvan een deel zich op Waas grondgebied bevindt. Helaas bleek deze verdediging niet opgewassen tegen de nieuwe oorlogstactieken van de Duitsers.

Bunkerlinies als rugdekking

Na de val van Antwerpen in 1914 begonnen de Duitsers meteen met de herversterking van het bruggenhoofd Antwerpen. Naast zijn strategische positie dekte deze ook de rechterflank van het leger af tegen een eventuele verrassingsaanval vanuit het neutrale Nederland.

In 1916 startte men met de bouw van bijkomende veldversterkingen tussen de forten in het Waasland, de zogeheten Westabsnitt. De grootste concentratie van bunkers bevindt zich tussen de polder van Beveren en fort Haasdonk. Verder zuidelijk naar fort Steendorp en de schansen Lauwershoek en Landmolen richtte men nog eens 24 bunkers op. De gebieden langs de Schelde konden strategisch onder water worden gezet. Aanvullend werden loopgraven en prikkeldraadversperringen voorzien, waarbij een gedeelte van de Belgische loopgraven uit 1914 werden hergebruikt en verstevigd. De bunkers tussen het fort van Haasdonk en de Landmolenschans zijn recent beschermd als monument.

Figuur 26 Beschermde bunker van de Hollandstellung in het Steengelaag in Stekene (foto Sandra De Detter)

Om een geallieerde aanval vanuit Nederland af te stoppen bouwde de Duitse bezetter een bijkomende bunkerlinie, de Hollandstellung, onder de noordelijke landsgrens met Zeeuws-Vlaanderen van Knokke tot Vrasene. Daar sluit de linie aan bij de Stellung Antwerpen. Verschillende bunkers zijn te vinden in Moerbeke, Eksaarde (Lokeren), Stekene, Sinaai (Sint-Niklaas), Puivelde (Sint-Niklaas) en Vrasene (Beveren). Verschillende exemplaren zijn beschermd. De bunkers van deze linie in het Waasland maken uit van de Hauptstellung en zijn opgetrokken uit betonstenen met een betonnen dak, versterkt met spoorwegrails.

De Dodendraad

De ‘dodendraad’ was een meervoudige draadversperring die onder hoge elektrische spanning stond. Deze werd opgericht in 1915 om de kilometerslange rijksgrens met het neutrale Nederland hermetisch af te sluiten voor vrijwilligers voor het Belgische leger, spionnen, bezorgers van clandestiene post, verzetslui, smokkelaars en vluchtelingen. Hierdoor had men aanzienlijk minder grensbewakers nodig. Verschillende mensen lieten het leven bij hun poging om de draad over te steken. De noordelijke grenzen van het Waasland werden zo afgesloten van het naburige Nederland, wat uiteraard voor gelieerde grensdorpen als De Klinge of Koewacht bijzonder lastig was. Naast de draadversperring zelf waren er ook nog wachthuizen en schakelhuizen, waar de draad van stroom voorzien werd. Ter hoogte van een aantal grensovergangen waren bewaakte posten. In de Klinge en in Stekene zijn er reconstructies gemaakt van de Dodendraad op basis van historische gegevens.

Figuur 27 Dodendraad op de Grens met Nederland (Collectie Noël De Cock; bron: Klingspoor.be)

Schuilen voor de oorlog

Tijdens WOII en de daaropvolgende Koude Oorlog werden in het Waasland acties ondernomen om schuilplaatsen te voorzien voor de bevolking. Vaak gaat het om aanpassingswerken van bestaande bouwwerken (bijvoorbeeld: beschutte toegang tot de kelders onder het stadhuis van Sint-Niklaas vanaf het marktplein). Tot nu toe werd hier weinig onderzoek naar gedaan.

WASE FOLIEKES IN DE 17DE EN 18DE EEUW

Zwierige barok

De barok is vooral bekend als de stijl van de contrareformatie. Deze zwierige en overdadige stijl die is overgewaaid uit Italië via invloedrijke kunstenaars als Pieter-Paul Rubens en Wenceslas Coberger werd gebruikt om de katholieke kerk een nieuw elan te geven tijdens, maar vooral ook na de Tachtigjarige oorlog. Deze stijl vond al gauw ook zijn intrede bij de burgerlijke bouwwerken.

Toonbeelden van kerkelijke barokarchitectuur zijn te vinden in Rupelmonde, Lokeren, Waasmunster-Sombeke en Beveren. De O-L-V-Visitatiekerk van Rupelmonde heeft een kenmerkende sierlijke topgevel uit 1758 met in- en uitzwenkende krullen en een afgerond fronton. De achtkantige toren met peervormige torenspits werd reeds in 1661 opricht. De imposante Sint-Laurentiuskerk heeft een toren met sierlijke achtkantige bekroning als voorgevel gekregen ter aanvulling van oudere bouwfasen. De kleine kerk van Sombeke is dan weer een vrij vroeg voorbeeld uit 1640, met een sobere halsgevel met fronton en een geblokt inkomstportaal. Een meer stijlzuiver voorbeeld is de kapel die in 1752 werd toegevoegd aan het Hof Ter Welle in Beveren naar ontwerp van de Gentse bouwmeester Bernard De Wilde.

Figuur 28 Gevelrij met 17de eeuwse gebouwen aan de Grote Markt in Sint-Niklaas (©Alves Gaspard)

Zowel het stadsbeeld van Lokeren als dat van Sint-Niklaas worden mede bepaald door enkele beeldbepalende gebouwen in barokstijl. Op de Markt van Lokeren bevinden zich bij de kerk ook het Sint-Lodewijkscollege en een burgerwoning, beide met kenmerkende halsgevels en voluten. Verderop aan het Vrijheidsplein bevindt

zich een ander voorbeeld. In Sint-Niklaas wordt de oostelijke pleinwand van de Grote Markt getooid door de sierlijke gevels van het Prochiehuis, de Cipierage en het Landhuis. Het Landhuis werd reeds opgericht in 1637. In 1661 werd de Cipierage gebouwd in late renaissancestijl en aansluitend in 1662 het Prochiehuis toegevoegd, beide naar ontwerp van de Mechelse beeldhouwer Lucas Faydherbe. Later worden beide gebouwen verfraaid met een steiger met balustrade in rococostijl. Voor het 19de-eeuwse postgebouw wordt dan ook gekozen voor een neo-barokstijl.

Opvallend is dat het gemeentehuis van Zwijndrecht, opgericht in 1931-35 door architect Ernest Nagels is uitgewerkt in een moderne barokstijl, met twee zwierige topgevels en een achtkantige torenspits.

Rococo à gogo

De traditionele barok blijft lang in zwang en gebouwen in classicerende barok, de Lodewijk XIV-stijl, komen in het Waasland nauwelijks nog herkenbaar voor, mede door het ontpleisteren van gevels in de 19de en begin 20ste eeuw. De Lodewijk XV-stijl of Rococo, in de tweede helft van de 18de eeuw, heeft wel enkele bewaarde voorbeelden. Asymmetrische rocailleversieringen komen voornamelijk nog voor in rijk geprofileerde deuromlijstingen van spiegelboogdeuren in arduin, zoals bij huis Lombaert in Beveren. Soms zijn nog grotendeels volledige gevels in rococostijl bewaard: huis Van den Bavière in Lokeren of Vierschaar 6 in Waasmunster. Huis de Neve de Roden-d'Hanis in Waasmunster is duidelijk een ouder gebouw dat is aangepast naar een latere rococostijl, terwijl de getoogde raamomlijstingen van Kasteelstraat 6 in Temse mogelijk wijzen op 19de eeuwse herinterpretatie van de rococostijl in de toen gangbare neo-stijlen.

Figuur 29 Herenhuizen in rococostijl aan de Vierschaar in Waasmunster en de Groentenmarkt in Lokeren (© Wikimedia Commons)

Figuur 30 Funeraire beeldhouwkunst op de beschermde begraafplaats van Temse

HET WAASLAND BEGRAAFT

Begraven door de eeuwen heen

Begravingscontexten behoren tot de meest aangetroffen archeologische sporen in het Waasland. Onder een dikke veenlaag op de Vlaams Hoofd, nu Linkeroever, kwam in 1903 een uitzonderlijk midden-neolitisch graf van de Michelsbergcultuur aan het licht. Een graf uit de Klokbekercultuur (laat neolithicum) werd aangetroffen tussen urnengraven uit de late bronstijd te Temse-Velle. Bronstijdgrafcirkels en brandrestengraven uit de Gallo-Romeinse periode worden veelvuldig aangetroffen. De Merovingisch grafvelden van Waasmunster en Elversele zijn zeldzame getuigen van het vroegmiddeleeuwse verleden van de regio.

Het is bij het ontstaan van de eerste middeleeuwse kerken dat de begraving van een hele gemeenschap gecentraliseerd werd in en rond de kerk en de term kerkhof synoniem wordt aan begraafplaats. Niet alle graven waren voorzien van monumentale zerken en vaak gebeurden er ook andere activiteiten.

Figuur 31 Monumentaal graf op de begraafplaats van Sint-Gillis-Waas

Net als in de rest van België hebben de opeenvolgende decreten van Jozef II (1784) en Napoleon (1804) voor een omwenteling van de funeraire traditie gezorgd. Omwille van hygiënische redenen werd het begraven in kerken verboden en kerkhoven werden vervangen door begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. Het uitzicht van de begraafplaatsen wordt vanaf de 19de eeuw sterk bepaald door het door Napoleon ingevoerde begrip “concessie”. Dat maakt het mogelijk om een stuk grond te verwerven voor een bepaalde periode of eeuwig. Dit laat toe om te investeren in een monumentaal grafteken voor toekomstige generaties. Daarnaast ontstond het concept “gewone grond” (gratis, voor minimum 10 jaar, in eigen gemeente).

Figuur 32 Grafkapel in kenmerkende fin-de-siècle-architectuur op de begraafplaats van Stekene

Toen in 1971 alle eeuwigdurende vergunningen werden omgezet in 50 jaar (met mogelijkheid tot kosteloze verlenging) werden er ondoordacht waardevolle

graftekens afgebroken. De Vlaamse overheid bepaalde daarom in het decreet op begraafplaatsen van 2004 dat elke gemeente een lijst dient op te maken van graven met lokaal historisch belang, die 50 jaar moeten worden bewaard en onderhouden. In alle Wase gemeenten staat de opmaak van deze lijst op de agenda, maar is vaak verre van voltooid. De stad Lokeren, de gemeente Temse en Stekene bekleden hierin een voortrekkersrol.

Van kerkhof tot parkbegraafplaats.

Slechts enkele Wase kerken beschikken nog over een kerkhof rond de kerk (bijvoorbeeld: Klein-Sinaai, Sinaai en Doel). Met uitzondering van enkele monumentale graftekens zijn de meeste historische kerkhoven rond de kerk verdwenen, maar vaak nooit ontknekeld. Hoogst uitzonderlijk wordt nog binnen het kerkgebouw begraven. Het gaat dan steeds om familiegraven van adellijke families (bijvoorbeeld: familiekelder Vilain XIIII in Bazel). Historische begraafplaatsen op ongewijde grond zijn voorlopig moeilijk te detecteren (bijvoorbeeld: het toponiem Kwaad Kerkhof in Rupelmonde doet dit vermoeden). Sommige religieuze ordes beschikten ook over een eigen begraafplaats (bijvoorbeeld: Beveren - Hof ter Welle).

Na het verbod op begraving in en rond de kerken en het stijgend bevolkingsaantal zijn in haast alle Wase parochies begraafplaatsen buiten de bebouwde kom ontstaan. Deze 19de en vroeg 20ste-eeuwse begraafplaatsen, volgens een rechtlijnige aanleg, beschikken vaak over monumentale graftekens met erfgoedwaarde. De industrialisering en de verstedelijking van sommige woonkernen hebben er voor gezorgd dat er een duidelijk onderscheid ontstaat tussen de begraafplaatsen van het platteland en deze van de verstedelijkte kernen met een groeiende stadselite (Lokeren, Sint-Niklaas en Temse).

Sommige van deze 19de-eeuwse begraafplaatsen werden uitgebreid en worden nog steeds gebruikt (Temse, Steendorp, Kruibeke,…), andere zijn intussen in onbruik maar bleven bewaard (Sint-Niklaas-Tereken) en nog andere werden opgegeven en aan het zicht onttrokken (Bazel-Kerkwegels, Beveren-Gravenplein,…).

In de 20ste eeuw ontstonden nieuwe begraafplaatsen, vaak volgens een architecturaal doordacht ontwerpplan ingepast in het landschap, zoals Sint-Niklaas - Parkbegraafplaats Heimolen.

WASE UITERSTEN IN DE 19DE EEUW

In de 19de eeuw schudt de industriële revolutie en allerlei technologische vernieuwingen de bestaande samenleving grondig door elkaar. Terwijl in deze periode een nieuwe maatschappij wordt opgebouwd, lijkt binnen de wereld van de toegepaste kunsten de tijd stil te staan. Historisme en opkomend nationalisme bij jonge naties (waaronder België) liggen hiervan aan de basis. Binnen de architectuur kennen diverse stijlen uit een al dan niet ver verleden een revival, zoals neo-romaanse en neogotische stijl voor kerken en neo-renaissance en neo-barok voor landhuizen van rijke industriëlen. In de steden en dorpskernen zijn het vooral de statige neoclassicistische herenhuizen die de status van de bewoners accentueren en tot op vandaag beeldbepalend zijn. Deze hernieuwde interesse in historische stijlen zal tot in de eerste decennia van de 20ste eeuw aanhouden.

De fascinatie voor archeologie en meer bepaald Egyptische archeologie van de zogeheten Empire-stijl, onder invloed van de Franse keizer Napoleon, inspireert diverse Wase notabelen - waaronder graaf Vilain XIIII, ridder Amedée de Schoutheete de Tervarent (medestichter van de KOKW) en de heer August Sloor - tot het inrichten van salons in neo-Egyptische stijl in hun woning, zoals de Egyptische zaal in het kasteel Wissekerke, het Moe(r)landkasteel te Sint-Niklaas of in het kasteeltje aan de kasteeldreef te Temse.

De opkomst van de industrie en de aanleg van diverse spoorwegverbindingen in het Waasland wijzigen het uitzicht van de meeste Wase gemeenten grondig. De spoorbeddingen zelf trekken nieuwe lijnen door het landschap. Eerst in 1844-1847 met de aanleg van de lijn Gent-Antwerpen, vervolgens Zelzate-Moerbeke in 1867, vanaf 1871 ook de lijn Mechelen-Terneuzen en ten slotte de tussenverbinding Moerbeke-Sint-Gillis-Waas in 1873.

Vlakbij de stads- en dorpskernen worden stationspleinen aangelegd met imposante stationsgebouwen, die vaak het startsein vormen voor een grootschalige urbanisatie van de tussenliggende gronden. In Lokeren vormt dit de aanleiding voor een uitbreiding van de stad naar de rechteroever van de Durme. Rond de stationsomgeving verschijnen nieuwe prestigieuze wijken met brede, rechtlijnige straten waar de plaatselijke industriëlen, handelaars, advocaten.... statige herenhuizen of kasteeltjes doen herrijzen. Deze comfortabele en ruime woningen hebben aan de achterzijde uitzicht op een prachtig ingerichte tuin waarvan sommigen parkallures hebben.

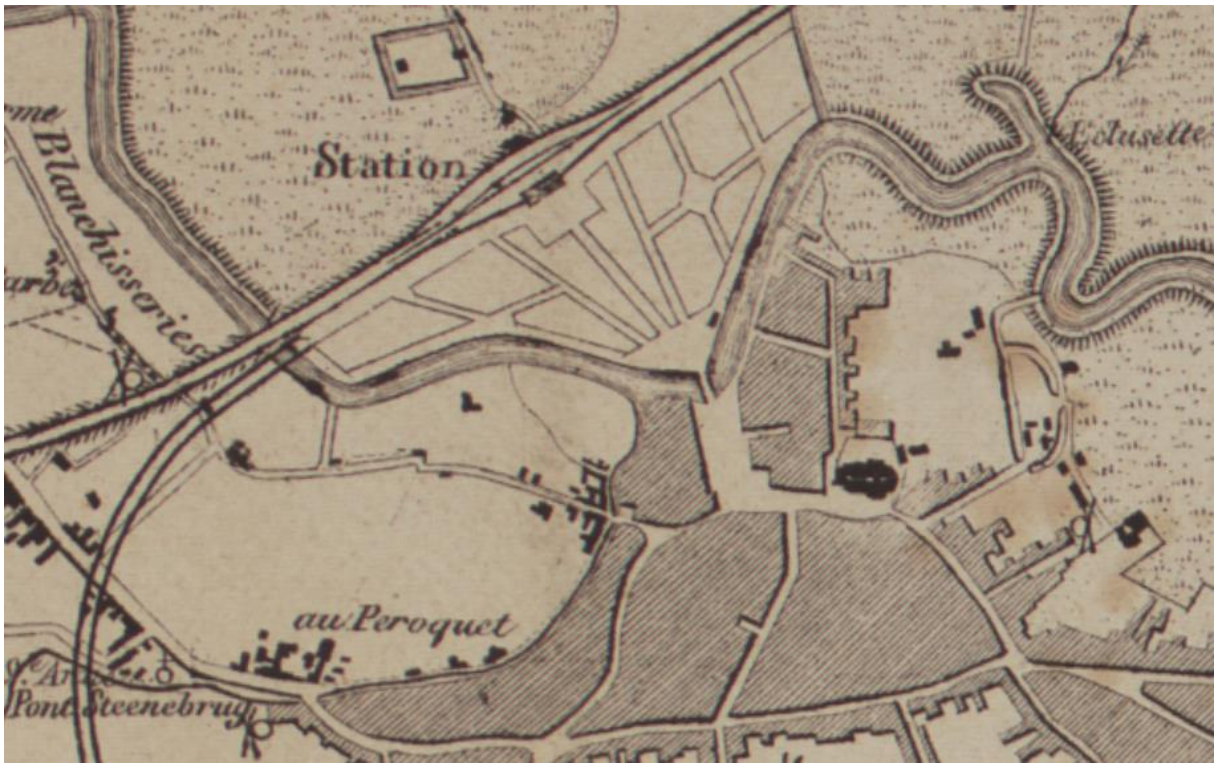

Figuur 33 Aanleg van de stadsuitbreiding van Lokeren naar de overkant van de Durme op de kaart van Vandermaelen omstreeks 1850 (© NGI/AGIV)

Fabrieken worden midden in het stads- of dorpscentrum opgetrokken. Alhoewel het in se om puur functionele gebouwen gaat, kan er bij sommige van deze bedrijfsgebouwen toch aandacht voor esthetische vormgeving worden bespeurd (bv. mechanische maalderij van Temse als een met kantelen versterkte burcht).

De industrialisatie zorgt eveneens voor een enorme bevolkingsaangroei in de Wase nijverheidssteden en -gemeenten. Massa's arbeiders bieden zich aan als werkkracht. Zij hokken samen in beluiken. De arbeidershuisjes in deze arbeiderswijken zijn opgetrokken uit bakstenen en hebben een pannen zadeldak met geen of weinig aandacht voor versiering. Aanvankelijk zijn ze ook beperkt in ruimte (enkel een gelijkvloerse verdieping) wat het samenleven allesbehalve gemakkelijk maakt. Pas tegen het eind van de 19de eeuw worden nieuwe arbeiderswoningen van een tweede bouwlaag voorzien. Door de kleine behuizing, hun gesloten karakter en het gebrek aan voldoende hygiënische voorzieningen zijn deze arbeiderswijken broeihaarden van ziekten en criminaliteit zoals beschreven is voor het beluik Steenhof aan de Dalstraat in Sint-Niklaas. Pas na WOI zal aandacht besteed worden aan het verbeteren van de leefomstandigheden van deze bevolkingsgroep.

Ook bestuurlijke en kerkelijke instellingen laten zich in deze eeuw niet onbetuigd en werpen zich op als bouwheren. Beveren verving zijn 'landhuis' (1652) voor een nieuw gebouw in eclectisch classicisme, geïnspireerd door de empirestijl met rondboogramen op de belle-étage, ontworpen door E. Serrure (1863). Het classicistisch stadhuis van Sint-Niklaas werd vernield door een brand en vervangen

door een neogotisch exemplaar met belforttoren van de hand van Pieter Van Kerkhove (1867). Ook gemeentebesturen van Stekene (1882) en Kruibeke (1870) verkiezen een gemeentehuis in neogotische stijl. Temse bouwt begin 20ste eeuw dan weer een gemeentehuis in eclectische stijl.

Figuur 34 Neogotisch gemeentehuis van Temse uit 1906 (©Paul Hermans -Wikimedia)

De toestroom van arbeiders in de Wase steden en nijverheidsgemeenten en de revival van het geloof doet ook de behoefte aan gebedshuizen stijgen. Naast aanpassingen of uitbreidingen van bestaande kerken in neogotische stijl, verrijzen ook enkele nieuwe mooie Wase pareltjes, waaronder de neobyzantijnse O.L.V.-kerk te Sint-Niklaas met imposant verguld Mariabeeld op de lantaarn van de toren.

HET WAASLAND INDUSTRIALISEERT

Het hoofdzakelijk landelijke karakter van het Waasland en opeenvolgende reconversies in diverse nijverheidstakken met faillissementen tot gevolg verhullen een groot deel van de het industriële verleden van de streek.

Ambachtelijke activiteiten zoals brouwer, molenaar, timmerman of smid blijven het dorpsbeeld bepalen. Getuigen hiervan zijn de water-, wind en rosmolens (bijvoorbeeld: getijdenmolen van Rupelmonde en de Roomanmolen in Sint-Pauwels), de overblijfselen van smederijen en andere ambachtelijke werkhuizen. Huisnijverheid zoals kantklossen, breien en weven zijn voor vele landarbeidersgezinnen noodzakelijke bijverdiensten. Het klompenmaken (gelinkt aan de canadapopulieren die de bolle akkers omzomen), het mandenvlechten (gelinkt aan de wijmenteelt) en het touwslagen (gelinkt aan de vlas- en hennepteelt) waren typisch Wase ambachten die tot in de 20ste eeuw uitgeoefend werden. Huisnijverheid bleef lang een belangrijk deel van de Wase economie en liet zijn sporen na in het landschap en het particulier bouwkundig erfgoed ('blokmakershuizen', kavelindelingen,…).

De alom geprezen vlasteelt in het Waasland (met vlasrootputten) en de import van katoen leidde in de 18de eeuw tot het ontstaan van de eerste **weverijen** waarin arbeiders tewerkgesteld waren. Huisnijverheid bleef echter een belangrijk aandeel behouden. Maar gespecialiseerde weeftechnieken en de opkomst van weefmachines deden de fabrikanten geleidelijk overschakelen op controleerbare fabrieksarbeid aangedreven op stoomkracht. De mechanisering leidde vanaf de tweede helft van de 19de eeuw tot specialisatie van de textielnijverheid in Sint-Niklaas, Temse, Stekene, Waasmunster en Lokeren. Meubelstoffen, (tafel)tapijten en breigoed werden voornamelijk geproduceerd in Sint-Niklaas. Dekens werden gefabriceerd in Waasmunster.

Zout (Rupelmonde, Temse en Waasmunster), zeep (Sint-Niklaas, Lokeren en Temse), stijfsel (Hamme) en lijm (Sint-Niklaas) waren gebruiksproducten die vanaf de 19de eeuw werden geproduceerd in gespecialiseerde ateliers en fabriekjes. Vele kenden slechts een korte bloeiperiode. Bij het begin van de 20ste eeuw waren de meeste productiepanden in onbruik geraakt. Hier en daar kunnen nog relicten vastgesteld worden.

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw zien we dat de industrialisering zich verder doorzet in het Waasland. Zogenaamde stoommolens en molens aangedreven op gas, diesel of elektriciteit namen stilaan de functie van de **molens** op wind- en waterkracht over. Een schoolvoorbeeld hiervan zijn de "Molens van Temse" gebouwd in 1912 en nog steeds in gebruik.

In het begin van de 19de eeuw zet ook de schaalvergroting van de dorpsbrouwerijen zich door. In het begin van de 20ste eeuw telde het Waasland 182 **brouwerijen**, die voor een groot deel in de meest geïndustrialiseerde gemeenten te vinden waren (Sint-Niklaas; Lokeren en Temse). Elke gemeente telde ten minste één brouwerij. Vanaf WOI zien we een gestage achteruitgang van het aantal brouwerijen. Toch blijven nog heel wat sporen bewaard in het bouwkundig erfgoed van de regio (bijvoorbeeld: brouwerijrelicten in de Vissersstraat te Rupelmonde).

De (post-)middeleeuwse **baksteennijverheid** van Rupelmonde en Stekene groeide in de 19de eeuw uit tot een goed vertegenwoordigde nijverheidstak in het Waasland. De vraag naar baksteen was in de 19de en vroege 20ste eeuw zo groot dat over het hele Waasland industriële steenbakkerijen tot bloei kwamen (Rupelmonde, Steendorp, Temse, Kemzeke, Tielrode, Sint-Niklaas, Burcht en Stekene). Talrijke kleiputten op de kleirijke cuestarug zijn hier nog de getuige van. De steenbakkerijen zijn ondertussen verdwenen en slechts op enkele plaatsen wordt nog klei ontgonnnen. Meest omvangrijke is de productie van geëxpandeerde kleikorrels in Kruibeke, waarbij op termijn het fort van Kruibeke dreigt te verdwijnen.

Figuur 35 Zicht op de industriële steenbakkerij van de firma Claus in Steendorp (naar: Colaes 2019)

De **haarsnijderij** was een specifieke nijverheidstak die bijna uitsluitend in Lokeren werd uitgeoefend. In functie van de viltproductie voor hoeden werden uit Australië

en Noord-Amerika geïmporteerde konijnenvellen met behulp van een kwikmengsel van het haar ontdaan. De huisnijverheid bleef bestaan naast de industriële haarsnijderijen.

Door de teelt van suikerbiet als nijverheidsgewas kwamen in Kallo (tot 1972) en Moerbeke **suikerfabrieken** tot bloei. De suikerfabriek van Moerbeke drukte zijn stempel op de ontwikkeling van het dorp vanaf 1867. De goede verbinding via spoor zorgde voor een gestage uitbreiding, tot de teloorgang in 2007. De fabrieksgebouwen zijn ondertussen verdwenen, maar onder meer de Vapeurbrug en het herbestemde station getuigen nog van dit industriële verleden.

Aan de oevers van de Schelde, de Durme en de Moervaart kwamen verschillende **scheepswerven** tot stand. Van de talrijke kleine scheepswerfjes uit de 19de eeuw, bleven enkel de werven van Temse (Boel) en Rupelmonde (CNR en NSW) in gebruik. Ook zij moesten, eind 20ste eeuw, onder internationale concurrentiedruk de deuren sluiten. Scheephellingen, kranen en loodsen herinneren nog aan deze nijverheidstak. In een nieuwbouwloods op de vroegere CNR-werf te Rupelmonde voert de vzw Tolerant herstellings- en restauratiewerken uit aan varend erfgoed van de Scheldedelta, o.a. het varenderfgoedmonument D'n Bruinen. Het archief van de Boelwerf wordt levend gehouden door de vzw Op Stoapel.

Figuur 36 Boelwerf in Temse in volle actie (©Op Stoapel vzw)

In de nasleep van de textielnijverheid en de scheepsbouw ontstonden **constructieateliers** in Temse (machines) en Sint-Niklaas (metaalbouw – Nobels-Peelman). Onder invloed van de industriële specialisatie werden overal in het Waasland **vakscholen** opgericht, waaronder de beschermde vakschool Sint-Jozef in Sint-Niklaas. Deze is intussen herbestemd tot woonerf en muziekcampus.

ART NOUVEAU IN HET WAASLAND

een zwierige kanttekening

In het laatste kwart van de 19de eeuw doet het eclecticisme zijn intrede, een bouwstijl waarbij men verschillende elementen uit diverse bouwstijlen met elkaar combineerde om een fantasierijke en schilderachtig geheel te verkrijgen. Ongeveer in dezelfde periode treedt binnen de architectuur een nieuwe stijl naar voren: de art nouveau. Het betreft een ruime kunststroming (schilderkunst, architectuur en gebruiksvoorwerpen) en is een reactie ten opzichte van de alom aanwezige en overheersende historische stijlen. Kenmerkend voor deze stijl is het gebruik van natuurlijke vormen en vloeiende, golvende of kronkelende lijnen. Daarnaast is er een duidelijke voorkeur in hergebruik van moderne materialen en technieken en hanteert deze stijl een nieuwe opvatting over de vraag hoe de ruimtes ten opzichte van elkaar geordend dienden te worden.

Figuur 37 Typische sgraffitoversiering boven de ramen van villa Willy en villa Hubert in Belsele (© Erfpunt)

In het Waasland blijven architecten en bouwheren veeleer vasthouden aan de historische stijlen. Slecht een beperkt aantal gebouwen wordt in deze stijl opgetrokken. Vaak gaat het om een regionale variant met elementen uit het eclecticisme. Meer stijlvaste voorbeelden zijn vooral terug te vinden in de Wase stedelijke centra (Lokeren en Sint-Niklaas). Begin 20ste eeuw zijn hier nog verschillende percelen onbebouwd of worden nieuwe wijken ontwikkeld en kunnen diverse aansluitende woongelegenheden in art nouveau worden opgetrokken (Stationsstraat in Lokeren of Prins Albertstraat in Sint-Niklaas). In de overige Wase gemeenten betreft het eerder individuele woongelegenheden, des *pièces exceptionelles*.

Toch laat deze stijl niemand onberoerd. Nieuwe gebouwen in traditionele stijl worden verlucht met de typische elementen van deze ‘nieuwe kunst’, zoals sgrafittopanelen met florale motieven of pastelkleurige tegeltableaus met vrouwenhoofden in verdiepte borstweringen en boogvelden.

Figuur 38 Huis in Art Nouveaustijl uit 1905 aan de Stationsstraat in Temse (foto: Kris Vandevorst © Agentschap Onroerend Erfgoed)

WASE INTERBELLUMARCHITECTUUR

Alom bekend maar ondergewaardeerd

Dankzij de geringe oorlogsschade en de snel oplevende plaatselijke handel en nijverheid heerst er in de Wase stad Sint-Niklaas na WOI een ongekende bouwwoede. Nieuwe wijken - waaronder de koningin Elisabethwijk, de Spoorwegwijk, Paddeschoothof en Mgr. Stillemansstraat - worden ontwikkeld en bebouwd met grote individualistische woningen van gegoede handelaars en industriëlen. Deze wijken bepalen in grote mate vandaag de dag nog het Sint-Niklase stadsbeeld. In de andere gemeenten van het Waasland worden vooral alleenstaande bouwprojecten in de nieuwe interbellumstijlen uitgevoerd. Vele van deze architecturale pareltjes zijn echter voorlopig onder de radar gebleven doordat deze slechts selectief zijn opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed. In Temse is in 2012 een bijkomende inventarisatie gebeurd van de Wilfordkaai om de lacunes van de inventaris aan te vullen. Een gedegen onderzoek van het erfgoed in het interbellum in de regio dringt zich op.

Binnen de interbellumarchitectuur zijn drie trends waar te nemen: de art deco, het modernisme en de traditionalistische stijl. Deze drie bouwstijlen worden in de jaren 20, 30 en 40 zowel naast als ook tezamen in eenzelfde bouwproject toegepast.

Art deco: geometrische sier

Net als de art nouveau is art deco in se een decoratieve stijl, toegepast op architectuur. Deze stijl streeft naar een vereenvoudiging en geometrisering van vormen (bv. heel gestileerde guirlandes rondom muuropeningen, friezen met zigzag- of tandpatronen). Andere typische art deco kenmerken zijn deuren en vensters in de meest eigenaardige vormen, een contrastwerking tussen baksteen en pleisterwerk, strak ijzersmeedwerk, zware kroonlijsten met geometrische patronen, decoratief glas-in-lood, decoratief metselwerk.... Kortom, het betreft een heel complexe stijl met verschillende tussenvormen wat niet verwonderlijk is gezien de veelheid aan inspiratiebronnen, waaronder de Griekse, Romeinse, Egyptische, Afrikaanse en meso-Amerikaanse kunst.

Deze stijl kon op heel wat bewonderaars rekenen. De nieuwe Sint-Niklase wijken tellen dan ook een aanzienlijk aantal art decowoningen met zuivere art deco signatuur maar ook heel wat woonsten waarvan de traditionele gevel opgesmukt is met art decomotieven. Naast imposante burgerwoningen werden ook verschillende fabrieken in deze interbellumstijl opgetrokken, o.m. de breigoedfabriek Mercator van de gebroeders Verbreyt. Enkele topcreaties in art deco stijl zijn het socialistisch Volkshuis en het hoofdgebouw van het schoolcomplex van de broeders Hiëronymieten.

Figuur 39 Opmerkelijk en goed bewaard huis in art decostijl in de Mgr. Stillemansstraat in Sint-Niklaas

Maar ook in de andere gemeenten zijn hier en daar pareltjes te vinden, zoals de herbestemde brouwerij Verbeeck-Back in Tielrode, Villa Chavée in Waasmunster of een hoekhuis met reclameopschrift voor de haarsnijderij Jacobs in Lokeren.

Afgerond modernisme

Wase modernistische gebouwen zijn vooral geïnspireerd op het romantisch kubisme met het sterke contrasterende spel van horizontale en verticale volumes onder platte daken, afgeronde hoekoplossingen en afgewogen asymmetrische compositie. Specifieke elementen zijn een hoog oplopende vierkante traptoren, rondvensters en de smalle verticale ladderramen doorlopend over twee bouwlagen. Hoewel de voorsprekers van deze stijl streven naar functionaliteit en lijnzuiverheid, zien we bij de realisaties veel crossovers met de art deco.

Figuur 40 Modernistische woning in pakketbootstijl met invloeden van art nouveau in de glasramen aan de Guido Gezellelaan in Sint-Niklaas

Voorbeelden van modernistische huizen of appartementen zijn in vaak aaneengesloten blokken terug te vinden in Sint-Niklaas in Guido Gezellelaan, Koningin Elisabethlaan, Prins Leopoldlaan met rechthoekige vensters, platte daken, eenvoudige buisleuningen aan de gevel, afgeronde rechthoekige erkers van de zogeheten pakketbootstijl. Daarnaast zijn er ook enkele mooie winkelpuien in deze stijl terug te vinden in de Ankerstraat en Stationstraat. Een bijzondere modernistische parel is de Christus-Koningkerk uit kwartsbeton, het eerste modernistisch kerkgebouw van België. Het kerkgebouw van de hand van Raphaël Verwilghen heeft een driebeukige en rechthoekige constructie en licht hellend zadeldak, geïnspireerd op de Romeinse basilica, en een uiterst sobere binnenruimte vol christelijke symboliek.

Voorbeelden in andere gemeenten zijn meer verspreid tussen de traditionele bebouwing, bij fabrieksgebouwen en villa's van rijke industriëlen. Enkele kenmerkende gebouwen zijn bewaard aan de Wilfordkaai in Temse, de Kerckhovestraat in Moerbeke of de Stationsstraat in Waasmunster. Dat zijn niet toevallig de meest recent geïnventariseerde gemeenten. Zoals aangegeven zijn verschillende panden in de dorpskernen nog niet terug te vinden op de inventaris.

Waas traditionalisme

Het traditionalisme binnen de Wase architectuur manifesteert zich vooral in het verder gebruik van de regionale populaire neostijlen (bv. cottagestijl, Lodewijk XV of XVI stijl). Deze trend wordt vandaag de dag te snel afgedaan als conservatief en ouderwets, een hopeloze achterhoedegevecht met de onvermijdelijke vooruitgang en de uitbouw van een nieuwe samenleving op het as van de oude. De opgelopen oorlogstrauma's liggen inderdaad gedeeltelijk aan de basis van een behoudsgezinde reflex naar het verleden voor de industrialisatie en WOI. Maar ook de gevestigde waarde van deze traditionele stijlen maakt dat neostijlen bij nieuwe bouwprojecten vaak de voorkeur blijft genieten, vooral bij de nouveau arrivés in de Wase hogere sociale kringen die hiermee hun nieuwe status extra in de verf willen zetten. Ook niet onbelangrijk is het feit dat begin 20ste eeuw architectuur-studenten nog steeds in de traditionele stijl worden opgeleid.

Woningen voor het volk

In dezelfde periode groeit er bij architecten en stedenbouwkundigen ook het idee om de volkshuisvesting over een andere boeg te gooien met het concept tuinwijken: een groene woonomgeving aan de rand van de stad of het dorp met alleenstaande meersgezinswoningen die zoveel mogelijk het uitzicht van een villa moesten behouden. De Maatschappij voor goedkope woningen en woonvertrekken ontwikkelt ook een typeplan voor de indeling van arbeidershuizen met aandacht voor hygiëne, rust en ruimte. Op de benedenverdieping wordt een gang met trap, een keuken, een washuis, een woonkamer en eventueel een ontvangstkamer voorzien. De eerste verdieping telt drie slaapvertrekken: een voor de ouders, een voor de jongens en een voor de meisjes. De zolder kan worden gebruikt voor het drogen van het linnen. Het

toilet bevindt zich buiten. De tuin wordt nu een noodzakelijk woonelement voor arbeidershuisjes (als rustpunt, maar ook een plaats voor nuttige vrijetijdsbesteding i.p.v. cafébezoek).

Het idee van tuinwijken kent aanvankelijk een matig succes in het Waasland. In Beveren en Kruibeke worden in 1923/24 projecten 'Engels kamp' en 'de tuinwijk' uitgevoerd, de eerste projecten van de Maatschappij voor Huisvesting. De schikking van de huizen doet echter nog sterk denken aan de 19de-eeuwse arbeiderswijken. Daarnaast is er in Lokeren nog het initiatief van de familie Hanus, de wijk Oudenbosch in Normandische stijl, buiten het stadscentrum maar dichtbij de fabriek van de initiatiefnemers. Langs de Zandstraat en Stuurstraat in Beveren zijn een aantal woningrijen naar analogie met de tuinwijken opgetrokken halfweg de jaren 1920.

Figuur 41 Sociale woonwijk uit 1925 aan de Zandstraat in Beveren (© Agentschap Onroerend Erfgoed)

NA-OORLOGS MODERNISME IN 'HET LELIJKSTE LAND TER WERELD'

De architectuur van de laatste 50 jaar blijft tot op heden voor een groot deel een blinde vlek in de bouwhistorische studies van het Waasland. Toch zijn in het Waasland ook voorbeelden aan te treffen van (post)modernistische oefeningen en avant-gardistische experimenten, vaak in meer omfloerste vorm. Deze zijn echter nog niet systematisch in kaart gebracht. De meeste voorbeelden zijn daarbij vermoedelijk te zoeken op de grote villaverkavelingen.

Private eengezinswoningen vormen immers vanaf de jaren 1950 een belangrijk terrein voor nieuwe ontwikkelingen, waarbij veel aandacht gaat naar maatwerk en de wensen van de opdrachtgever. Ook andere bouwprojecten en landschappelijke ingrepen, die op architecturaal vlak minder in de kijker lopen of die het moeten stellen met kleinere budgetten, verdienen echter onze blijvende aandacht. Al te veel wordt het recente bouwverleden herleid tot de hoogstandjes van architecturaal kunnen.

Daarnaast gaat de laatste jaren ook meer aandacht vanuit de erfgoedwereld naar de naoorlogse sociale woningbouw, waarbij grote wijken volgens vast bouwschema worden aangelegd en waarbij ambitieuze architecten vaak de kans krijgen om ontwikkelingen op grotere schaal te realiseren. Vooral in Lokeren worden een aantal nieuwe woonwijken in een eigentijds stijl neergezet, zoals de eerder traditionele wijk Bergendries, met bejaardenwoningen in expostijl of de aanpalende modernistische woonwijk Sparrenhof (1962-1965) met een strakke vormelijke stijl in een boeiende stedenbouwkundige inplanting. Ook in Temse werden bejaardenwoningen in de typische expo-stijl opgetrokken aan het Mariadal. In andere wijken wordt vaker gegrepen naar een meer traditionele vormgeving van de huizen.

In de naoorlogse jaren zien we ook de opkomst van grote appartementsblokken in het vooruitgangsstreven van de Wase gemeenten. Grote ruimtelijke ontwikkelingen en urbanisaties zorgen voor nieuwe impulsen, maar ook voor verlies van landschappelijke waarden en bouwkundig erfgoed.

De individualisering van de privéwoningbouw en de ondoordachte ruimtelijke planning vanaf de jaren 50-60 heeft in Vlaanderen, dus ook in het Waasland, geleid tot wat Renaat Braem in 1968 reeds schertsend 'het lelijkste land ter wereld' noemde.

Figuur 42 Moderne woonwijk Sparrenhof in Temse omstreeks 1970 (© VMSW)

TOEKOMSTGERICHTE ERFGOEDZORG VOOR HET WAASLAND

Het streven naar een kwaliteitsvolle leefomgeving met waardevolle architectuur en een beleefbaar landschap zorgt enerzijds voor het behoud van het erfgoed, maar ook voor ontwikkeling van toekomstig erfgoed.

Het is de taak van Erfpunt om het erfgoed zichtbaar te maken om zo de mensen bewust te maken van de waarde van zaken uit hun leefomgeving -gebouwen, landschappen en ondergrondse relicten- die ze vaak als evident beschouwen tot ze dreigen te verdwijnen. Erfgoedzorg moet daarbij meer zijn dan een nostalgische reflex, maar een streven naar een leefomgeving, waar identiteit en herkenbaarheid hand in hand gaan met vernieuwing.

Dat vraagt een continue afweging van de waarde van behoud van erfgoed ten opzichte van de waardecreatie van vernieuwing. Door een goede kennis van het erfgoed door middel van inventarisatie en screening kan dit beter onderbouwd gebeuren. Dit helpt ook voor de uitbouw van een ruimtelijk beleid op gemeentelijk niveau dat bij ruimtelijke planning de verschillende waarden en noden van de diverse sectoren op elkaar kan afstemmen.

HET WASE ERFGOED IN CIJFERS

Uit voorgaand overzicht mag blijken dat het Waasland een streek is die reeds vanaf de prehistorie tot heden gekenmerkt wordt door een gevarieerd landschap met een rijke ontwikkelingsgeschiedenis. Landschappelijk, bouwkundig en archeologisch erfgoed zijn daarbij vaak complementair en lopen soms in elkaar over. In onderstaand overzicht gaan we dieper in op het reeds bekende erfgoed in de regio. Daarbij dient uiteraard de kanttekening te worden gemaakt dat dit slechts een stand van zaken is. Onbekend is, zoals vaak, onbemind. Verder onderzoek van de regio kan hier ongetwijfeld nog een belangrijke bijdrage leveren.

ARCHEOLOGIE

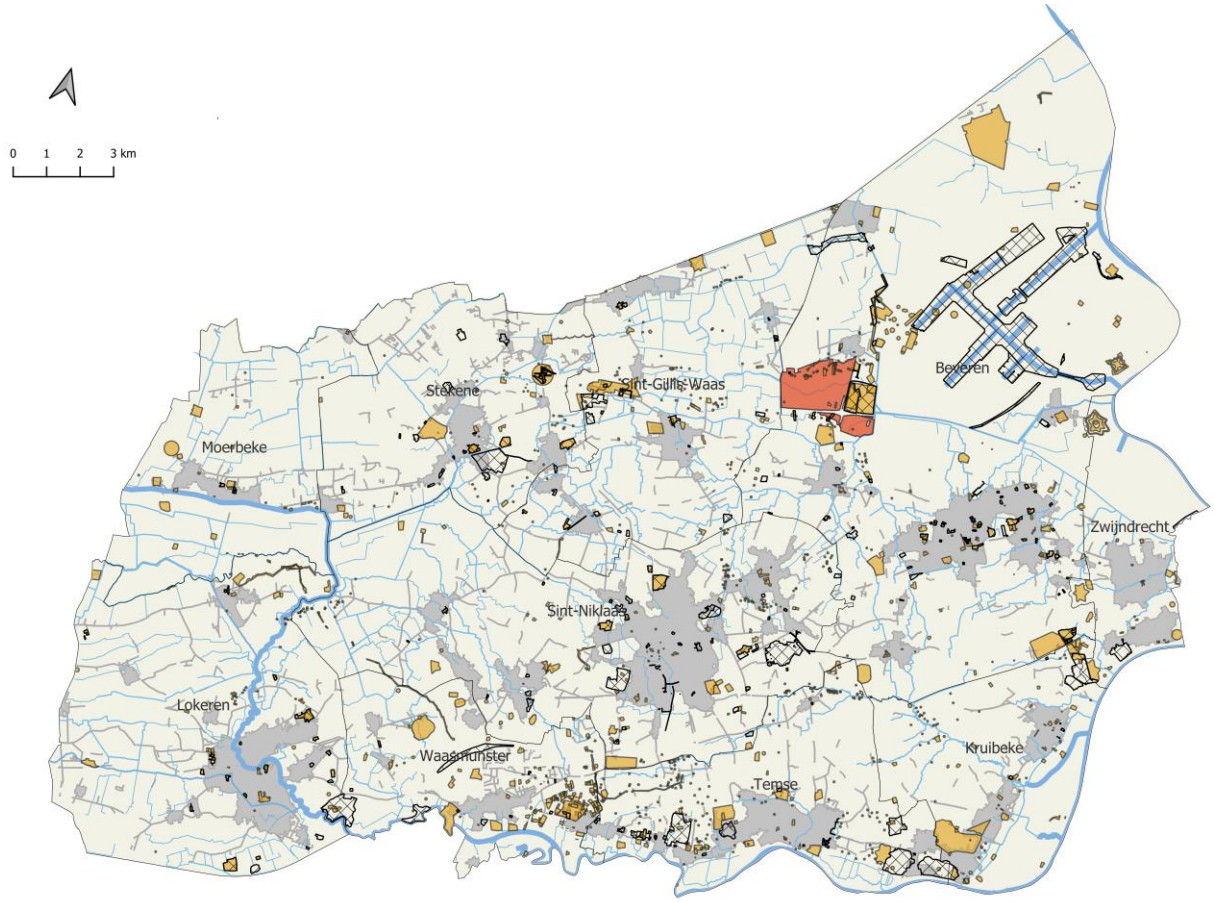

Figuur 43 Archeologische vindplaatsen (oranje) en vastgestelde archeologische zones (rood) in het Waasland. De gearceerde gebieden zijn vrijgesteld van archeologisch onderzoek (GGA)

De actieve opvolging van ontwikkelingen en infrastructuurwerken vanaf eind jaren 1970 en de prospecties door vrijetijdsarcheologen hebben ervoor gezorgd dat er in het Waasland een groot aantal vindplaatsen bekend zijn. De aanpassing van de archeologieregelgeving zorgde voor een verdere groei van het aantal onderzoeken en vanaf 2016 voor een aanzienlijk aantal archeologienota's werden opgemaakt als voorafgaandelijke screening van een bouwproject. Toch wil dit niet zeggen dat alles

ondertussen al bekend is. De archeologische onderzoeken clusteren zich in zones met een hoge ontwikkelingsdruk. In tussenliggend landbouw- of natuurgebied is minder bekend welke archeologische resten hier kunnen verwacht worden.

De meeste van deze vindplaatsen zijn louter afgebakend omwille van hun wetenschappelijke waarde. Alleen het prehistorisch sitecomplex van de Vrasenepolder in Verrebroek is vastgesteld als archeologische zone. Van het prehistorisch sitecomplex van de Moervaartdepressie, dat doorloopt over Moerbeke en Stekene is alleen het gedeelte in Wachtebeke vastgesteld. De middeleeuwse motte van de Singelberg in Beveren ten slotte is beschermd als landschap. Gebieden die reeds archeologisch zijn onderzocht of zijn verstoord worden opgenomen in een kaart van gebieden waar geen archeologie te verwachten is (GGA).

gemeente	Archeologische vindplaatsen				Archeologienota's		GGA
	#	%	Opp. (ha)	Opp. %	#	%	#
Beveren	243	19%	699,1	35%	170	30%	96
Kruibeke	103	8%	175,2	9%	23	4%	9
Lokeren	82	6%	113,7	6%	88	15%	26
Moerbeke	33	3%	55,9	3%	17	3%	2
Sint-Gillis-Waas	119	9%	170,3	9%	27	5%	25
Sint-Niklaas	200	16%	193,8	10%	89	15%	51
Stekene	68	5%	125,9	6%	24	4%	25
Temse	237	19%	176,3	9%	49	9%	20
Waasmunster	158	12%	233,5	12%	42	7%	13
Zwijndrecht	29	2%	56,0	3%	47	8%	5
Totaal	1272		1999,8		576		272

De vindplaatsen overspannen de verschillende archeologische periodes. Daarbij valt op dat hier topsites bij zitten uit vrijwel alle periodes. Dat is enerzijds het gevolg van een goede bewaring onder veenlagen in de Scheldepolders en bolle akkers op de cuesta, maar ook een getuigenis van de grote aantrekkingskracht en de strategische ligging van het Waasland. Daarom is de schaarste aan vroegmiddeleeuwse bewoning in het kerngebied, dat tijdens de Romeinse periode nog zo intensief was bewoond, opvallend.

Het grootste aantal vindplaatsen is te vinden op het grondgebied van Beveren. Naast het feit dat dit qua oppervlakte de grootste gemeente van het Waasland is, speelt de uitbreiding van de Antwerpse haven in het poldergebied hier uiteraard ook een rol. Deze bouwdruk is duidelijk af te lezen in het aantal archeologienota's. Dat geldt ook voor de steden Sint-Niklaas en Lokeren. In dat licht is het aantal bekende archeologische sites in Temse, Waasmunster, Kruibeke en Sint-Gillis-Waas als kentekenend voor de hoge archeologische verwachting te beschouwen door hun ligging op de randen van het kleirijke cuestafront, met aan het zuiden de riviervallei en in het noorden de grens met de polders. Ook de gemeenten met cijfermatig minder items leveren ook waardevolle vindplaatsen op, die bijdragen aan de

geschiedenis van het Waasland. Denk maar aan de Boudelo-site in Stekene, de steentijdsites in Moerbeke of de eerste duidelijke Merovingische nederzettingssporen in Zwijndrecht. De grootschalige onderzoeken van de voorbije jaren tonen aan dat in feite overal in het Waasland waardevolle sporen van bewoning te vinden, waarbij afhankelijk van de periode vaak andere landschapstypes de voorkeur kregen en hierdoor meer of minder sporen uit het verleden opleveren. Een structurele opvolging van (grootschalige) bouwwerken blijft daarom essentieel.

LANDSCHAPPEN

Het Waasland heeft verschillende gezichten: In het zuiden en oosten het rivierengebied van Schelde en Durme, met steile cuestafronten en kleirijke alluviale gronden. Bovenop het kleirijke cuestafront zijn dekzanden afgezet, met hier en daar een hogere stuifzandrug, waarbij uitloper van de zandrug Maldegem-Stekene de meest uitgesproken is. Naar het noorden toe is er een scherpe grens naar de polders, die vanaf de late middeleeuwen zijn ontgonnen met de aanleg van dijken. In het westen is er het Durmelandschap van Lokeren dat aansluit bij de Moervaartdepressie.

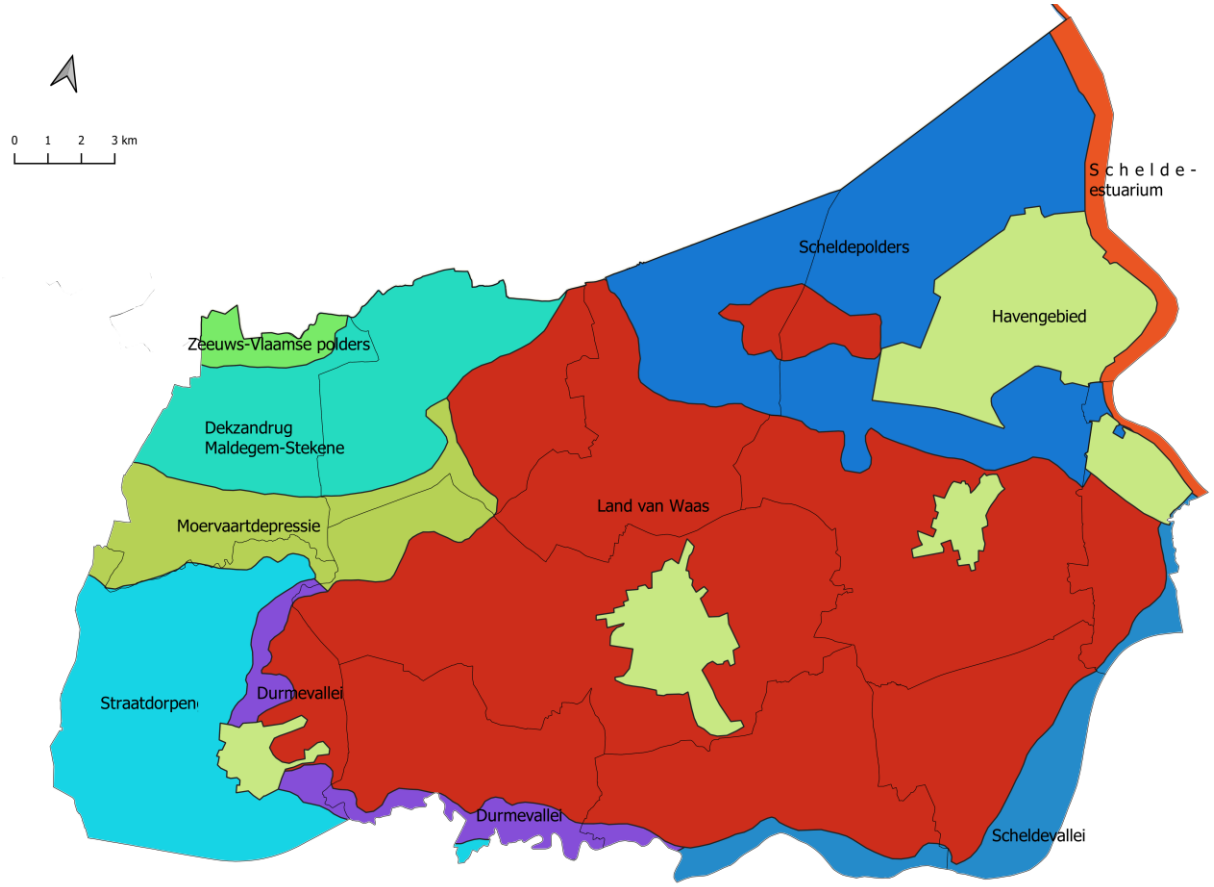

Figuur 44 Traditionele landschappen in het Waasland volgens de landschapsatlas (2000)

De natuurlijke ondergrond heeft sterk het uitzicht van het cultuurlandschap bepaald. Bovenop het cuestafront bevinden zich een kleirijk substraat dat op sommige plaatsen dicht onder het pleistoceen dekzand liggen. Hier ontstonden de typische Wase bolle akkers die het landschap raatvormig opdelen. Op de hoogst gelegen delen van het cultuurlandschap zijn open kouters te vinden met verspreide hoeven. De laaggelegen turfrijke gronden van de Moervaartdepressie werden structureel ontgonnen, waarbij de turf via vaarten werd afgevoerd. De droge zandruggen zijn vaak in de 19de eeuw van heide naar mastbos omgezet.

Dit vertaalt zich deels in de verschillende relictlandschappen die zijn opgenomen in de landschapsatlas, opgemaakt omstreeks 2000. Opvallend daarbij is echter dat vooral de natuurlijke landschappen een nadrukkelijke plaats innemen en slechts in beperkte mate de traditionele cultuurlandschappen daar een vertaling in vinden. Uitzonderingen zijn het bolle akkergebied in de vallei van de Barbierbeek of de Dries van Sinaai. Deze ankerplaatsen zijn in licht gewijzigde vorm ook opgenomen als landschappelijke gehelen in de inventaris Onroerend Erfgoed. Vaak zijn de meest kenmerkende delen ervan beschermd als landschap, zoals de Grote Kreek, de geul van Saeftinghe, of de loop van de Barbierbeek.

gemeente	Ankerplaatsen	Landschaps-gehelen	Vastgesteld landschap	beschermde landschappen	%	Opp. (ha)
Beveren	2	2	0	7	27%	263
Kruibeke	2	2	0	1	4%	100
Lokeren	4	3	1	3	12%	187
Moerbeke	5	4	1	1	4%	14
Sint-Gillis-Waas	2	2	0	3	12%	62
Sint-Niklaas	2	1	1	3	12%	24
Stekene	3	3	1	1	4%	29
Temse	2	1	0	2	8%	27
Waasmunster	3	3	0	2	8%	2
Zwijndrecht	0	0	0	3	12%	19

Voorlopig is alleen het gebied van de Moervaartdepressie (Heirnisse,Vette-Meersbos,Fondatie en Kruiskapel) vastgesteld als ankerplaats. Een deel hiervan is op zijn beurt verankerd in een RUP als Erfgoedlandschap. Hierdoor wordt het ook mogelijk om premies te verkrijgen voor het beheer ervan. Andere gedeelten binnen dit gebied zijn dan weer erkend als natuurreservaat of natuurgebied. Dat zien we ook in andere ankerplaatsen, wat de natuurlijke waarde van deze gebieden onderstreept. Momenteel is een vaststellingsprocedure lopende voor de Oude Durme in Waasmunster.

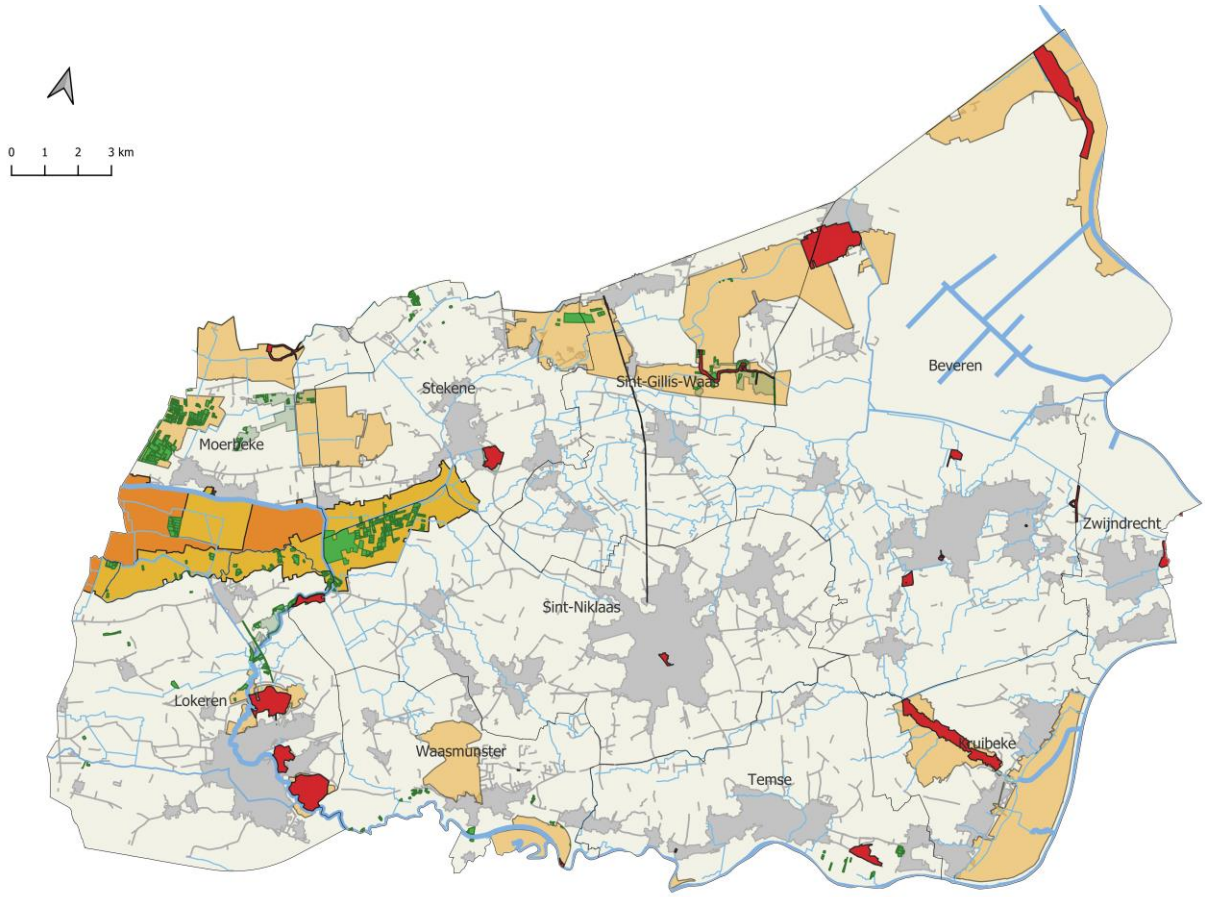

Figuur 45 Landschappelijk erfgoed en natuurgebieden in het Waasland (rood: beschermd, donker oranje: erfgoedlandschap; oranje: vastgesteld; licht oranje: landschapsatlas; groen: natuurgebied/reservaat)

Gemeente	Ankerplaats landschapsatlas
Temse, Waasmunster	Oude Durmearm en Sombeke
Waasmunster	Cuesta van het Waasland te Waasmunster
Temse	Schorren van de Durme, de Bunt en monding van de Durme in de Schelde
Sint-Niklaas	Dries van Sinaai
Beveren, Sint-Gillis-Waas	Krekengebied van Kieldrecht en Meerdonk
Lokeren	Daknamse Meersen
Moerbeke	Grote Kreek en Pereboomsgat
Stekene, Moerbeke, Sint-Niklaas, Lokeren	Heirnisse,Vette-Meersbos,Fondatie en Kruiskapel
Moerbeke	Heidebos
Stekene, Sint-Gillis-Waas	Stropersbos
Stekene, Moerbeke	Wullebos
Lokeren	Molsbroek
Kruibeke	Barbierbeekvallei en Bolakkergebied
Moerbeke, Lokeren	Wulfsdonk, Turfmeersen, Etbos en Zuidlede
Kruibeke	Polder van Kruibeke, Bazel en Rupelmonde
Beveren	Brakwaterschorren langsheen de Schelde ten noorden van Antwerpen

De beschermingen als (cultuur)landschap komen hier gedeeltelijk aan tegemoet. Zo zijn onder meer de gelaagputten van Stekene, het park rond kasteel Walburg in Sint-Niklaas, de Defensieve dijk tussen de forten van Zwijndrecht en Beveren, de verdedigingslinie bij Fort Bedmar en de spoorbedding van de lijn Mechelen-Terneuzen beschermd als landschap. Daarnaast zijn verschillende kenmerkende bomendreven bij dorpskernen of kastelen en markant houtig erfgoed (vrijheidsbomen, veteraanbomen) opgenomen. Het landschap rondom historische hoeves of volledige kasteelparken zijn dan weer vaak beschermd als stads- en dorpsgezicht, zoals bijvoorbeeld in Bazel of Waasmunster.

Toch is op basis van de overzichtskaart te zien dat het vooral de randen van de cuesta zijn die vanuit erfgoed in de kijker staan, terwijl het traditionele cultuurlandschap van het Land Van Waas met bolle akkers en kouters bovenop de kleirug nauwelijks vertegenwoordigd zijn. Achter de typisch Vlaamse lintbebouwing schuilen echter nog verschillende mooie open gebieden die ook hun waarde hebben.

Het instrument van de landschapskarakterisatie kan het mogelijk maken om ook zorgzaam om te gaan met deze 'vertrouwde' landschappen. Door het karakter van het landschap en zijn ruimtelijke kwaliteiten om een integrale manier in kaart te brengen kunnen we ook hier streven naar een gericht ruimtelijk beleid dat de erfgoedwaarde van deze landschappen vrijwaart.

GEBOUWD ERFGOED

De boeiende ontstaansgeschiedenis van het Waasland heeft ook veel bovengrondse getuigenissen nagelaten. Verschillende gebouwen hebben de tand des tijds doorstaan en gunnen ons een blik op bijna duizend jaar architectuurgeschiedenis en bewoningshistoriek. Binnen het aanzienlijk aantal gebouwen dat ooit is opgenomen in de inventaris bouwkundig zien we een brede waaier aan types en functies, die grotendeels als een staalkaart kunnen gelden voor wat waardevol erfgoed is binnen de gemeenten. Uiteraard omvat dit de kerken, kastelen en landhuizen, die vaak een zeer lange bouwgeschiedenis kennen. Markant zijn de talrijke hoeves uit verschillend periodes. Daarbij valt op dat maar enkele van de typische 17de-eeuwse Wase hoeves momenteel een beschermde status geniet. Verschillende dorpskernen worden gekenmerkt door de bewaring van eenlaagse dorpswoningen, naast de fraaie herenhuizen en burgerwoningen. Bij sommige speelt een aanpalend kasteeldomein ook een belangrijke rol. Omwille van het kenmerkende beeld zijn vrij veel Wase kernen als stads- en dorpsgezicht beschermd, wat zeker heeft gezorgd voor een goede bewaring ervan. Verder zijn er ook talrijke relicten van het ambachtelijke en industriële verleden terug te vinden in de inventaris van het bouwkundig erfgoed. Een aanzienlijk deel is echter ondertussen reeds verdwenen door het in onbruik raken van de sites. Onder meer de bouwkundige relicten van de steenbakkerijen zijn zeldzaam geworden. In Sint-Gillis-Waas werd één van de gebouwen van steenbakkerij De Herleving omgevormd tot brouwerijcafé.

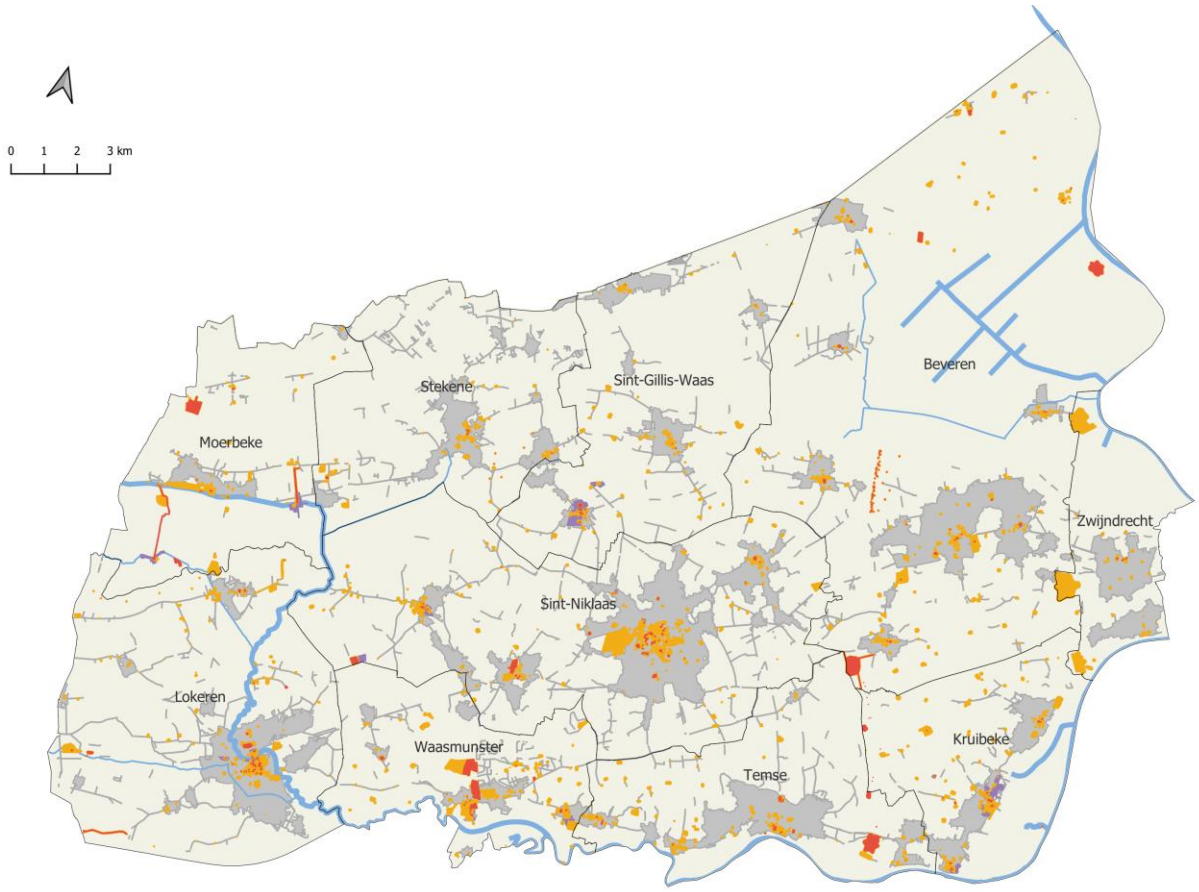

Figuur 46 Bouwkundig erfgoed in het Waasland (rood: beschermd monument, oranje: vastgesteld, blauw: stads-/dorpsgezicht)

gemeente	bouwkundig relicten	bouwkundig gehelen	vastgesteld bouwkundig erfgoed	beschermde monumenten	beschermde stads- of dorpsgezichten
Beveren	494	5	300	44	4
Kruibeke	228	3	174	30	9
Lokeren	434	11	340	58	7
Moerbeke	103	2	95	15	2
Sint-Gillis-Waas	185	3	126	14	4
Sint-Niklaas	551	4	453	69	9
Stekene	135	1	93	15	1
Temse	276	6	206	18	2
Waasmunster	199	3	200	28	2
Zwijndrecht	67	0	37	5	0
Totaal	2672	38	2024	296	40

Uit de inleiding van ‘Bouwen door de eeuwen heen’ (Demey 1981) kunnen we echter opmaken dat de focus van de inventarisatie op de periode voor WOI lag, met een eindgrens op 1950. Hierdoor zijn gebouwen uit het interbellum (1920-1940) uit de stadskernen van Sint-Niklaas en Lokeren slechts heel selectief opgenomen. Daarom zijn ondertussen reeds een paar aanvullingen gebeurd, zoals de bescherming van de

Mgr. Stillemansstraat in Sint-Niklaas. In de overige gemeenten zijn slechts sporadisch panden uit deze periode terug te vinden in de huidige inventaris, met uitzondering van Moerbeke en Waasmunster, die later zijn geïnventariseerd. Gebouwen van na WOII zijn nog zeldzaam op de inventaris en worden voorlopig toegevoegd op basis van thematisch onderzoek, zoals de woning Van Hoecke in Temse (architect Renaat Braem).

Verder is door het agentschap Onroerend Erfgoed een screening gemaakt van het patrimonium van de sociale woningbouwmaatschappijen. De eerste verwezenlijkingen vanaf het interbellum zijn de tuinwijken en volledige woningrijen. Na WOII kenden de sociale woningbouw een sterke groei en werden naast projecten in traditionele stijl ook wijken in modernistische architectuur verwezenlijkt. Verschillende van deze wijken zijn ondertussen toegevoegd aan de inventaris.

Het grote aantal militair erfgoeditems getuigt van de strategische rol die het Waasland speelde tijdens verschillende conflicten. Daarbij geldt enerzijds de nabijheid van de grens met Nederland en het strategisch belang van Antwerpen sinds de 16de eeuw. Hierdoor zijn in bijna elke Wase gemeente relicten te vinden, met forten in Zwijndrecht, Beveren, Temse en Kruibeke. Naar aanleiding van de herdenking van WOI is er ook een toegenomen aandacht voor het militair erfgoed, wat resulteerde in de inventarisatie van de talrijke bunkers van zowel de Hollandstellung aan de noordgrens als de Westabschnitt tussen de fortengordel.

Bij het bekijken van de cijfergegevens valt op dat er een aanzienlijk verschil is tussen de bekende bouwkundige relicten en gehelen en het aantal vaststellingen. Dit heeft er enerzijds mee te maken dat een deel van de gebouwen die destijds zijn opgenomen in bouwen door de eeuwen heen ondertussen zijn gesloopt of dermate verbouwd dat de erfgoedwaarden verdwenen zijn. Anderzijds zijn sinds 2014 ook relicten en gehelen toegevoegd, die nog moeten worden vastgesteld in 2021-2022, met uitzondering van Zwijndrecht. Bij de bouwkundige gehelen zijn dat de militaire relicten maar ook de sociale woonwijken.

VAREND ERFGOED

De aanwezigheid van Schelde en Durme hebben ervoor gezorgd dat de scheepvaart in het verleden een belangrijke rol speelde voor het Waasland. De aan- en afvoer van goederen over het water zorgde ongetwijfeld voor goede handelscontacten, die de nodige welvaart met zich meebrachten voor de gemeenten die aan de rivier gelegen waren. Waasmunster-Pontrave is bekend als Romeinse haven, maar vermoedelijk zijn ook elders sporen te verwachten die te maken hebben met de scheepvaart in vroegere tijden. Zo was de vondst van de Doelse koggen bij de aanleg van het Deurganckdok geen verrassing. De aanlegplaatsen van Temse en Rupelmonde kenden in de 20ste eeuw nog een grote bloei met de Boelwerf en scheepswerven NSW en Chantier Naval.

Figuur 47 Restauratie van een mosselhengst op de werf Chantier Navel door vzw Tolerant

Deze laatste is ondertussen omgevormd tot de thuishaven van VZW Tolerant, die hier oude schepen restaureert en onderhoud. Drie van de vier schepen op het grondgebied van Kruibeke, die zijn vastgesteld als varend erfgoed, bevinden zich op deze scheepswerf: de beschermde mosselhengst D'n Bruinen, de beschermde klipperaak Tijl Uilenspiegel en veerboot Anne. Daarnaast is de gemeente ook eigenaar van het lichtschip Westhinder 1, dat aan de kade van Rupelmonde ligt.

In Lokeren zijn 2 kleine jachten op de Durme ingeschreven, die als varend erfgoed zijn geregistreerd: hoogaarsjacht Den Oeschaert en de runabout Javelin IV

HET WAASLAND IN ONTWIKKELING

Vlaanderen kent sinds de 20ste eeuw een grote vooruitgang en welvaart. Het Waasland maakt met zijn strategische positie tussen Gent, Antwerpen en Brussel daarbij rechtstreeks en onrechtstreeks deel uit van de kernregio. Deze welvaart brengt nieuwe evoluties, die vaak een ruimtelijke impact hebben op de leefomgeving en dus ook op het (onroerend) erfgoed. Daarnaast zijn er ook initiatieven die kansen bieden voor een breder gedragen erfgoedverhaal, zoals het Geopark Schelde Delta

WONEN IN HET WAASLAND

In 2016 stelde de Vlaamse overheid een witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen op, op basis waarvan in 2018 een strategische visie werd opgemaakt. Daarmee gingen de verschillende provinciebesturen aan de slag om hier een eigen invulling aan te geven. Eind 2019 gebeurde de publieke consultatie over de strategische visie van de provincie. Deze wordt nu verwerkt in een voorontwerp van een provinciaal beleidsplan ruimte. Dat moet lokale beleidsmakers richting geven voor het maken van doordachte keuzes bij het opmaak van een eigen beleidsplan ruimte, ter vervanging van de ruimtelijke structuurplannen.

Sinds de opmaak van die plannen zijn er immers tal van maatschappelijke uitdagingen bijgekomen die een andere omgang met de bebouwde en open ruimte vragen. Naast bevolkingsgroei, spelen ook de klimaatsveranderingen en het streven naar een aangenamere leefomgeving een grote rol. Vlaanderen geraakt dichtbebouwd en alleen door slim te gaan verdichten kunnen we waardevolle open ruimte vrijwaren of herwinnen. Concentreren van functies zorgt voor kortere verplaatsingen, minder mobiliteitsproblemen en minder vervuiling. Bovendien kan ook het ruimtebeslag met veel minder verharding en kan ook de stads- of dorpskern deel uitmaken van het producerend ecosysteem door een groen-blauwe dooradering. Daarnaast moet ruimte voor waterbuffering worden voorzien om een antwoord te bieden op extreme regenval en droogte. Deze principes hebben verschillende gemeenten alvast aangezet om te gaan inzetten op masterplannen of woonomgevingsplannen voor specifieke gebieden. De bouwsector maakt sinds een aantal jaren immers reeds de omschakeling naar inbreiding en verdichting doordat er minder woonuitbreidingsgebieden worden aangesneden voor verkavelingen. Deze tendens leidt niet per definitie naar een creatieve herbestemming van de bestaande gebouwen. Verdichting wordt al te vaak gezien als het creëren van een maximaal aantal woongelegenheden op de beschikbare ruimte, met een schaalbreuk tot gevolg ten opzichte van de traditionele architectuur.

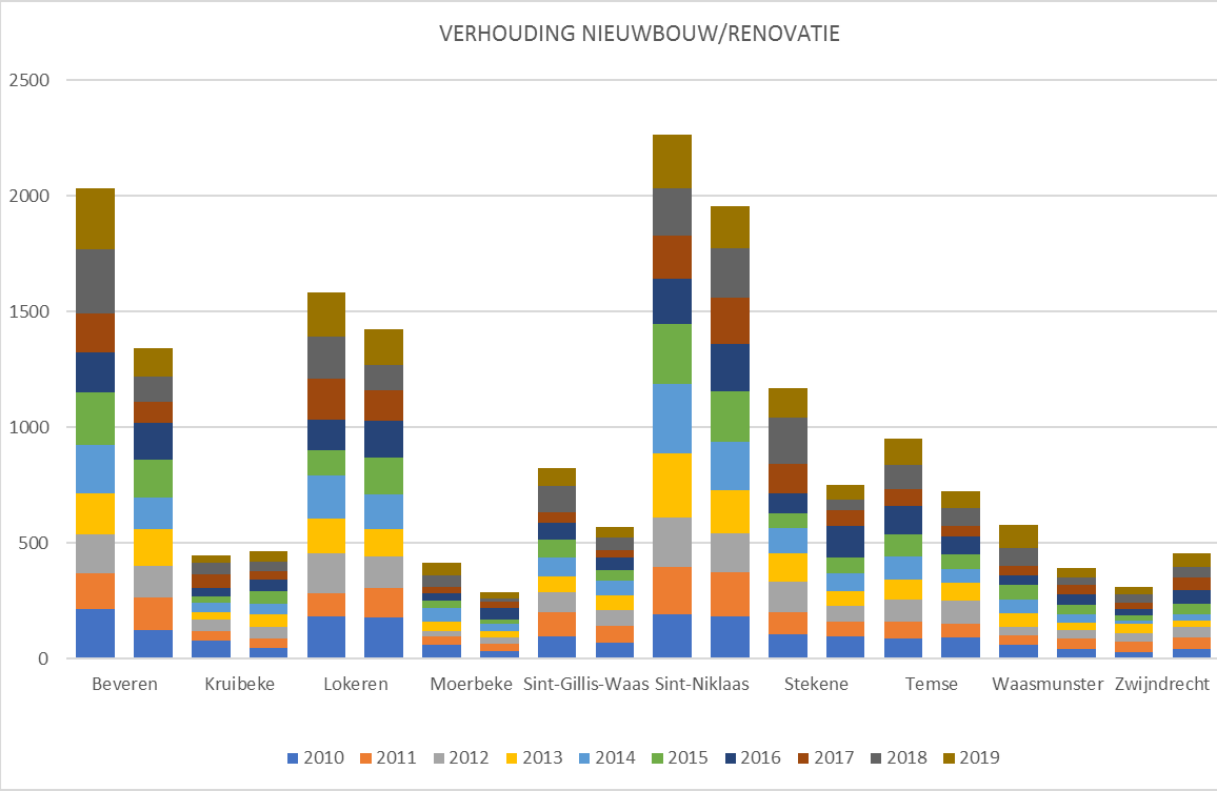

Daarnaast is er ook de toegenomen maatschappelijke druk naar duurzaamheid. Dit omvat onder meer het spaarzaam omgaan met de huidige natuurlijke grondstoffen, het benutten van hernieuwbare energie en het creëren van een cyclische economie. De hergebruiken van erfgoed sluit daar perfect bij aan. In de praktijk wordt dit

echter vertaald in regels voor energieprestaties waar historische gebouwen soms moeilijk aan kunnen voldoen zonder verlies aan erfgoedwaarden. Het is de opdracht aan erfgoedzorgers en beleidsmakers om hier duidelijke antwoorden op te bieden.

Een blik op de afgeleverde bouwvergunningen van de voorbije tien jaar binnen de Wase gemeenten leert dat de grootste bouwdruk in Sint-Niklaas, Beveren en Lokeren te vinden is. In Beveren is dit naast de omvang van de gemeente ook in relatie te brengen met de activiteiten in de haven. Dit kan deels ook verklaren dat het aandeel nieuwbouw hier hoger ligt dan renovatie. Opvallend is dat in Zwijndrecht en Kruibeke het aandeel renovatie kleiner is dan het aantal nieuwe gebouwen. Het aantal renovaties is de laatste jaren zeker niet toegenomen. Wel is het accent verschoven van individuele woningen naar meergezinswoningen of appartementen.

MOBILITEIT EN INFRASTRUCTUUR

Het Waasland is een dynamische regio, met een grote druk op de mobiliteit. Naast lokaal verkeer heeft het gebied ook een schakelfunctie richting Antwerpen, Brussel en Nederland. Daarom is er ook een aparte Vervoerregio Waasland afgebakend door Vlaanderen, die autonoom via een vervoerraad de lokale en regionale problemen aanpakt. Zo werd in 2020 een plan uitgewerkt voor het openbaar vervoersnet, dat in voege gaat vanaf 2022. De raad is verder bevoegd voor het bovenlokaal fietsnetwerk en de opmaak van een regionaal mobiliteitsplan. Opvallend is wel dat Beveren en Zwijndrecht in de Vervoerregio Antwerpen vallen

Het oostelijke deel van het Waasland is in constante beweging door bovenlokale projecten. In eerste plaats is er de geleidelijke uitbreiding van de haven op de linkeroever van de Schelde. In de Scheldepolders bij Kruibeke werd dan weer een gecontroleerd getijden-/overstromingsgebied in het kader van het Sigmaplan. Vanaf 2019 kwamen daar de werken aan de Oosterweelverbinding bij met als doel de mobiliteit naar Antwerpen te verbeteren. Naast ruimtelijke ontwikkelingen op lokaal niveau zijn er verder nog de inplanting van windturbines en grote ontwikkelingen langsheen de autosnelwegen, zoals de fruitveiling Profruco of de gevangenis van Beveren.

Deze werken hebben enerzijds kansen geboden voor grensverleggend archeologisch onderzoek, maar ook druk gezet op aanwezige bouwkundig erfgoed en het landschap binnen de perimeter van deze ontwikkelingen. Verschillende ontwikkelingen zetten zich verder tijdens de komende beleidsperiode en zullen vermoedelijk ook worden aangevuld door gemeentelijke infrastructuurwerken in functie van mobiliteit, waterbuffering en ontharding.

HERBESTEMMING VAN KERKEN

Sinds de conceptnota en omzendbrief van minister Bourgeois in 2011 is voor de meeste Wase parochiekerken de voorbije jaren een toekomstvisie opgemaakt en verankerd in een kerkenbeleidsplan, met uitzondering van de gemeenten Beveren en Zwijndrecht, die onder dezelfde parochie vallen. Verschillende gemeenten zijn al gestart met de uitvoering hiervan. Vaak wordt gekozen voor een behoud van de eredienst gecombineerd met een afgescheiden nevengebruik of een valorisatie van de kerk voor sociale of culturele activiteiten. Twaalf kerkgebouwen verspreid over de verschillende gemeenten komen in aanmerking voor een herbestemming, waarbij voor enkele gebouwen zonder erfgoedwaarde afbraak in functie van nieuwe ontwikkelingen niet wordt uitgesloten.

gemeente	Datum	Kerken	Eredienst	Nevenbestemming	Valorisatie	Herbestemming
Beveren	-	11	?	?	-	?
Kruibeke	2017	3	1	2	-	-
Lokeren	2017	11	3	3	3	2
Moerbeke	2017	2	1	-		1
Sint-Gillis-Waas	2018	4	4	-	4	
Sint-Niklaas	2017	12	8	-	8	4
Stekene	2017	4	4	3	1	-
Temse	2018	7	2	2	-	3
Waasmunster	2018	3	1	-	-	2
Zwijndrecht	-	2	?	?	-	?
Totaal		59	24	10	16	12

In Sint-Niklaas is de site van de H. Hartkerk reeds in volle ontwikkeling, waarbij het klooster plaats ruimt voor een coöperatief woonproject en de kerk een sociaal-culturele functie krijgt. Voor enkele andere kerken zijn de plannen in de maak. Zo wordt een concreet ontwerp gemaakt voor de aanpassing van de Sint-Petruskerk in Kruibeke voor een nevenbestemming. In Temse is in 2020 een traject opgestart met Team Vlaams Bouwmeester om een gepaste invulling of nevenbestemming mogelijk te maken. Het proces tot de daadwerkelijke herbestemming van kerken is dus nog maar pas gestart en zal de komende jaren ongetwijfeld een sterke versnelling kennen.

De zoektocht naar een gepaste bestemming is niet altijd evident. Bovendien is vaak de vraag hoe het kerkelijk meubilair en mobilair hier nog een plaats in kan vinden. Daarom is CRKC gestart met een aantal proefprojecten per provincie om kerken om te vormen tot depotkerken, waar zowel roerend religieus erfgoed als ander erfgoed een plaats kunnen vinden. Erfpunt werkt vanuit het erkende erfgoeddepot mee aan één van deze trajecten in Bornem.

GEOPARK SCHELDE DELTA

Op 28 november 2019 ondertekenden zo'n 65 organisaties de intentieverklaring voor een UNESCO Global Geopark Schelde Delta. Deze grensoverschrijdende Belgisch-Nederlandse samenwerking bestrijkt een gebied van 4 provincies, 61 gemeenten en 1,5 miljoen inwoners en biedt onder kansen voor toerisme, samenwerking en kennisuitwisseling.

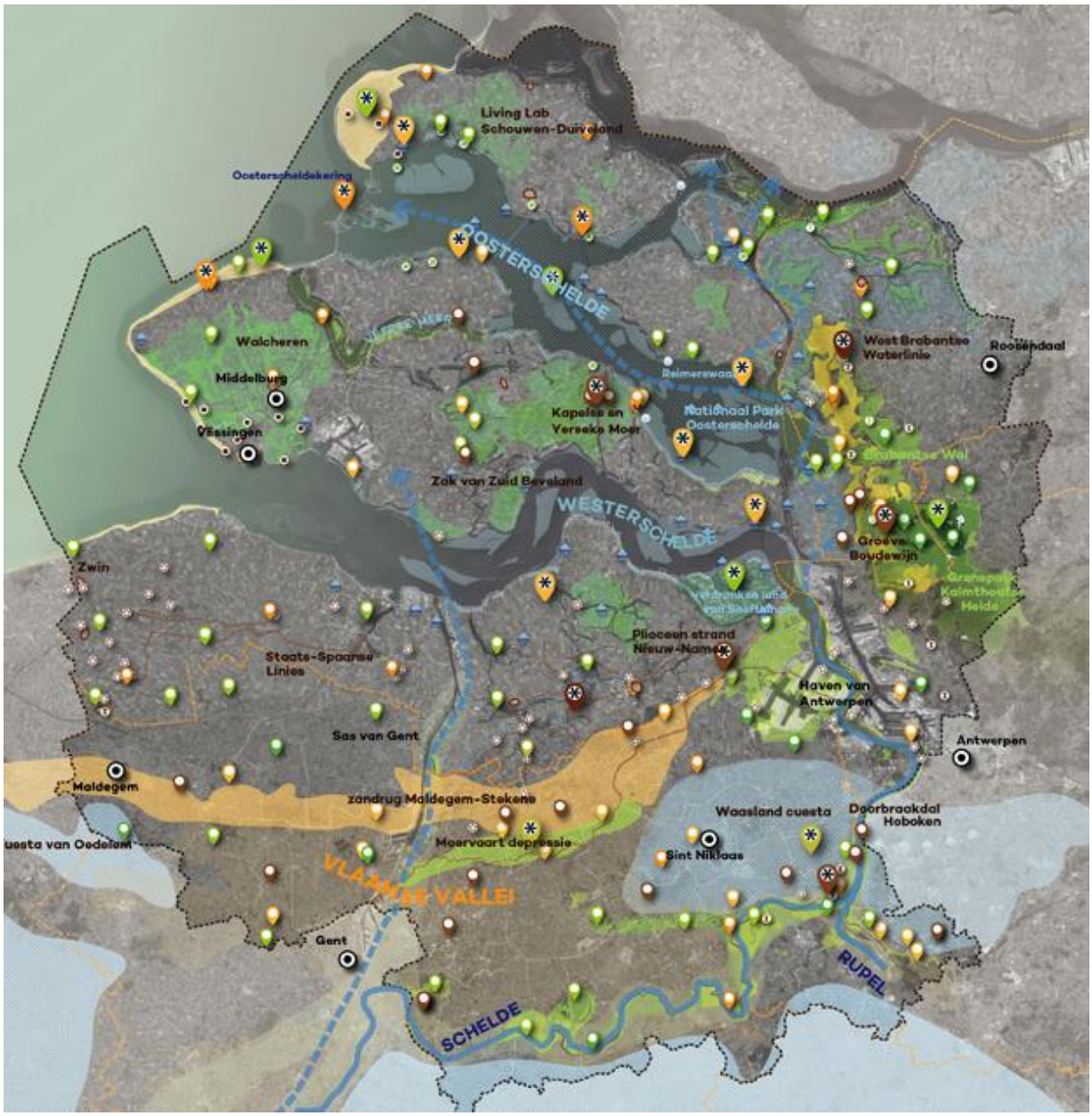

Het geopark vertelt het verhaal van de Schelde en zijn mondingsgebied. Door de tijd heen hebben de zee en de Schelderivier hun sporen nagelaten: zo'n 5 miljoen jaar aan geologische evolutie kan hier zichtbaar worden gemaakt. Maar ook de mens is er al eeuwenlang actief en maakt het gebied zo leefbaar mogelijk. Je vindt er bijvoorbeeld (sporen van) middeleeuwse bolle akkers, veen- en kleiwinning, forten

en vestingen, linies en verdronken dorpen. De wisselwerking tussen natuur en cultuur geeft het estuarium van 5.500 km2 een unieke identiteit. De organisatie zelf spreekt van een ‘climate living lab’: vanuit het verleden leren hoe we moeten meebewegen om gesteld te staan voor de uitdagingen van een veranderend klimaat.

De educatieve uitwerking van dit verhaal naar een breed publiek draagt bij aan de economische, natuurlijke en culturele ontwikkeling in het gebied. Daarnaast werken wetenschappers samen in het geopark als onderzoeksplatform. Met de grensoverschrijdende samenwerking bouwen de partners aan een *bidbook*, dat eind 2021 aan UNESCO zal worden aangeboden voor een erkenning in 2023.

ERFGOEDACTOREN

De zorg voor het onroerend erfgoed heeft raakpunten met tal van actoren en sectoren, zowel binnen als buiten de erfgoedzorg. Om een integrale en transversale erfgoedwerking in de regio te garanderen is een goede kennis van het brede erfgoedveld essentieel. We geven hieronder een beknopt overzicht van de actoren die rechtstreeks of onrechtstreeks betrokken zijn met erfgoed. Daarbij maken we een onderscheid tussen de lokale, regionale en bovenregionaal actoren.

LOKAAL

- **Aangesloten gemeenten**: Erfpunt werkt voor de 10 Wase gemeenten. Als intergemeentelijk samenwerkingsverband zijn de gemeenten onze rechtstreekse 'aandeelhouder'. In het kader van gerichte dienstverlening hebben we dan ook frequente contacten met zowel de bevoegde schepenen van verschillende sectoren. Binnen de gemeenten zitten de bevoegdheden waar erfgoed een rol in speelt immers verspreid:
    - ruimtelijke ordening: archeologietrajecten, advisering omgevingsvergunning, ruimtelijke planning, vastgestelde inventarissen
    - cultuur: erfgoededucatie, archief, evenementen (OMD, archeologiedagen, erfgoeddag)
    - burgerzaken funerair erfgoed
    - onderwijs: erfgoededucatie
    - groenbeheer en milieu: vastgestelde en beschermde landschappen, parken en (historische) begraafplaatsen
    - patrimonium: beschermd erfgoed in eigendom van de gemeente
    - communicatie: draagvlakverbreding
    - thematische werkgroepen erfgoedcommissies… : aftoetsen projecten en erfgoedbeleid.
- **Heemkundige en oudheidkundige kringen Waasland**: In het Waasland zijn dertien heemkundige kringen actief! Elke gemeente telt minimum één kring. Daarnaast ontplooit de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas een werking over het hele gebied, met zetel in Sint-Niklaas. Deze kringen herbergen zowel een eigen collectie als een jarenlange expertise omtrent het lokale erfgoed waaronder geschiedenis, archief, bouwkundig, funerair en industrieel erfgoed, erfgoedverhalen van zowel de dorpsgeschiedenis als de petit histoire van de modale burger…. Verschillende van deze verenigingen hebben een heel lokale werking, toegespitst op de eigen (deel)gemeente en vormen zij een brug naar de lokale gemeenschap.
- **Musea**: in de regio zijn twee grote stedelijke musea (Stadsmuseum Lokeren en STEM Sint-Niklaas) en zestien kleinere musea.Er zijn drie gemeentelijke musea, namelijk Gemeentelijk Heemkundig Museum Beveren (beheerd door de heemkundige kring), Gemeentemuseum Temse (wordt mee beheerd door de Beheerraad Gemeentemuseum Temse) en Priester Poppemuseum (Elversele). Daarnaast zijn er zeven heemkundige musea, gelinkt aan een heemkundige kring en zeven private

musea, namelijk Edgar Tinelmuseum (Sinaai, Sint-Niklaas), Historisch Pijp- en Tabaksmuseum (Sint-Niklaas), Huis van de Evolutie (Sint-Gillis-Waas), Landbouwmuseum Stekene, Museum De Schuur (Bazel, Kruibeke), Museum van de Abdij van Roosenberg (Waasmunster) en PolderMAS (Ouden Doel). Belangrijk zijn ook de drie bezoekers- en belevingscentra met een actieve vrijwilligerswerking: KLINGSPOOR, Maalderij Prosperhoeve en Fort Liefkenshoek.

- **Polders en Wateringen:** de polderbesturen beheren de poldergebieden in het noorden en zuiden van het Waasland. De poldergebieden in hun beheer verschillen sterk in grootte. Zij staan mee in voor het behoud van het oorspronkelijk polderlandschap en hebben een rijk verleden dat teruggaat tot de middeleeuwen.
- **Natuurverenigingen:** vele natuurverenigingen werken ook met de cultuurhistorie van de waardevolle landschappen. Naast verschillende afdelingen van Natuurpunt, zijn er ook enkele lokale intiatieven, zoals de Raaklijn in Belsele.
- **Erfgoedliefhebbers en vrijwilligers**: Niet alle erfgoedliefhebbers maken deel uit van een erfgoedvereniging. Vooral met betrekking tot archeologie heeft Erfpunt een breed netwerk van prospectors en depotassistenten. Vaak zijn zij ook de oren en ogen op het terrein voor aankomende dossiers. Voor bouwkundig en landschappelijk erfgoed zijn er via de advisering vaak contacten met de verschillende eigenaars. Ten slotte werkt ook de Wase Erfgoedprijs aan het leggen van goede contacten.

REGIONAAL

- **Interwaas**: dit intergemeentelijk samenwerkingsverband werkt sinds 2016 voor de alle tien Wase gemeenten en ondersteunt de gemeente niet alleen voor gemeentegrens overschrijdende grondgebonden zaken, maar ook voor persoonsgebonden materies en in bestuurlijk organisatorische aangelegenheden. Onder deze koepel vallen verschillende deelwerkingen die aansluiten bij de werking van Erfpunt.
    - **Erfgoedcel Waasland**: deze belangrijke partner werkt rond roerend en immaterieel erfgoed, waarbij raakvlakken zijn bij projecten rond erfgoededucatie vrijwilligerswerking, communicatie, draagvlakverbreding (cf. Wase Erfgoedprijs), ondersteuning erfgoedprojecten
    - **Cultuurtuin Waas**: culturele samenwerking, vrijwilligerswerking en bibliotheeknetwerk
    - **VakWeRK**: kwaliteitskamer voor overleg complexe dossiers en ontwikkelingsprojecten samen met Veneco en Solva
    - **Dienst Ruimte**: werkt rond grote ruimtelijke ontwikkelingen in het Waasland en de opmaak van RUP's voor de gemeenten
    - **Dienst Duurzaamheid**: Woonwijzer Waasland biedt advies rond bouwen en (energiezuinig) wonen
    - **Dienst Sociale economie** Wijk-werken Waas
- **Waas archievenoverleg (WAO)** is een informeel overlegplatform van de archivarissen en de archiefverantwoordelijken van negen Wase gemeenten, het Provinciaal Archief, het Rijksarchief te Beveren en de Erfgoedcel Waasland. In functie van structurele ontsluiting van archieven is dit uiteraard een belangrijke partner.

- **Bibliotheca Wasiana** is een regionaal bio-bibliografisch documentatiecentrum en bewaarbibliotheek voor vrijwel alles wat ooit over het Waasland is verschenen of door Waaslanders is uitgebracht. Ze zijn gehuisvest in de stadsbibliotheek van Sint-Niklaas en ontsluiten de collectie ook via deze catalogus.
- **Regionaal landschap Schelde Durme (RLSD**) werkt momenteel voor de vijf zuidelijke Wase gemeenten, maar plant in de toekomst ook verdere uitbreiding naar het noorden. Zij zijn een belangrijke partner bij het beheer kenmerkende landschapselementen in het Waasland.

BOVENREGIONAAL

- **Agentschap Onroerend Erfgoed** is uiteraard een van de voornaamste partners bij de werking van de IOED op verschillende vlakken
    - Regelmatig overleg en netwerkmomenten met afdeling Erkennen en Subsidiëren
    - Overleg met erfgoedconsulenten Archeologie, Bouwkundig erfgoed en Landschappen regio Noord in functie van archeologienota's, dossiers beschermd erfgoed en beheersplannen
    - Afdeling Inventarisatie: afstemming inzake actualisering en aanvulling inventarissen
    - Overleg gespecialiseerde onderzoekers in het kader van specifieke vraagstellingen
- Het Vlaams **Netwerk onroerend erfgoed:** uitwisselen van expertise tussen IOED's en OEG's gemeenten onderling (organisatorisch (opmaak statuten, verlenging igs… maar ook inzake inventarisatie, vrijwilligerswerking, opmaak waarderingskader, projecten onderhoud kapellen, funerair erfgoed, participatietrajecten, goede voorbeelden ontwikkelingsprojecten panden op vastgestelde inventaris bouwkundig erfgoed …). Erfpunt is lid van de kerngroep die de algemene coördinatie op zich neemt.
- **Agentschap Natuur en Bos**: beheer van waardevolle landschappen en bevoegde instantie om te betrekken bij de opmaak van geïntegreerde beheersplannen in functie van subsidiëring van natuurbeheersdoelstellingen
- **Provincie Oost-Vlaanderen** met verschillende experten aanwezig op **dienst Erfgoed** en **provinciale Monumentenwacht**: overleg is thematisch en halfjaarlijks met alle andere Oost-Vlaamse IOED's. Erfpunt kant bij hen terecht voor erfgoededucatie, herbestemming kerken, funerair erfgoed
- **Provincie Antwerpen:** dienst Erfgoed in het kader van projecten, informatieuitwisseling en het depotnetwerk. Gemeente Zwijndrecht behoort tot de provincie Antwerpen
- **Universiteit Gent**: diepgaander expertise rond archeologie, geschiedenis regio-ontwikkeling zoals onderzoeksprojecten Doel, … . Daarnaast ook een goed uitgebouwde richting architectuurgeschiedenis binnen de opleiding Kunstgeschiedenis
- **Universiteit Antwerpen**: opleidingen Erfgoedstudies of conservatie/restauratie voor het uitwisselen van expertise of in kader van stages of thesisstudenten

- **RLICC**: Raymond Lemaire International Centre for Conservation: opleiding conservation of monuments & sites met internationale banden
- **Monumentenwacht**: belangrijke speler bij het uitrollen van een goed beheer van bouwkundig en archeologisch erfgoed en een actieve partner bij promoten van beheer van funerair en klein religieus erfgoed
- Vakverenigingen:
    - **Gorduna**: vakvereniging van een groot deel van de restauratiearchitecten, waarbij vaak rond beleidsmatige vraagstukken over beschermd erfgoed wordt mee teruggekoppeld, naast individuele contacten met restauaratie-architecten
    - **DOCOMOMO**: DOcumentation and COnservation of buildings, sites and neighbourhoods of the MOdern MOvement. Belgische afdeling van deze international groep die zich inzet voor het vergroten van het draagvlak rond waardevolle moderne architectuur
- Professionele erfgoedverenigingen:
    - **HERITA**: koepelorganisatie onroerend erfgoed; samenwerking rond draagvlakverbreding en OMD
    - **FARO**: koepelorganisatie cultureel erfgoed; inspirerende voorbeelden en workshops draagvlakverbreding, vrijwilligerswerking, digital storytelling
    - **MOT**: Museum voor oudere Technieken in Grimbergen
    - **Etwie**: koepelvereniging voor industrieel erfgoed
- **Odisee Hogescholen**: docenten opleiding leerkrachten voor opmaak van erfgoedpakketten
- **Geopark Schelde Delta**: Erfpunt maakt deel uit van de wetenschapskamer van experten rond de geologie en landschap van de Scheldedelta in functie van een erkenning als UNECO-Geopark en werkt mee aan participatietrajecten en digital storytelling
- **ICOMOS**: International Council on Monuments and Sites: NGO van professionelen in de monumenten- en landschapszorg met als doel het internationale behoud van waardevolle monumenten en sites: betrokken bij erkenning UNESCO werelderfgoed.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Agentschap Onroerend Erfgoed 2020a. Prehistorisch sitecomplex in alluviale context van de depressie van de Moervaart. Geraadpleegd via: https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/303007

Agentschap Onroerend Erfgoed 2020b. Prehistorisch sitecomplex in alluviale context van de Vrasenepolder. Geraadpleegd via: https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/302980

Agentschap Onroerend Erfgoed 2020c: Fort van Haasdonk. Geraadpleegd via: https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/201044

Agentschap Onroerend Erfgoed 2020d: Fort Sint-Marie. Geraadpleegd via: https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/14698

Cools H. 1985: Tussen reus en geus (1584-1585). Het land van Beveren en het Beleg van Antwerpen. Beveren.

Crombé Ph. & Herremans D. 2017. De Schelde. Stroom in verandering : mens, landschap en klimaat van prehistorie tot nu : archeologisch onderzoek Kerkhove-Stuw. Gent.

Decoodt H. 2020. Duitse bunkerlinie Westabschnitt. Inventaris Onroerend Erfgoed. Geraadpleegd via: https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/305347

De Keyzer B. 1997: De ingenieuze neogotiek. Techniek en kunst. 1852-1925, Leuven.

Demey A. 1981: Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 7N1&2. Provincie Oost-Vlaanderen. Arrondissement Sint-Niklaas, Gent.

Demey A. 1983: Het land van Waas. Tien eeuwen bouwkunst, Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Buitengewone uitgaven 18, Sint-Niklaas.

Demey A. 1997: De Verbreytsite in Sint-Niklaas. Opmerkelijke interbellumarchitectuur van Jan-Albert De Bondt (1888-1969).

Demey A. 1998: Art deco in Sint-Niklaas.

Dodendraad 2020. Reconstructies. Geraadpleegd via: https://www.dodendraad.org/teksten3/reconstructies

Epitaaf vzw, Vereniging voor funeraire archeologie.

Expo 30 jaar architectuur in Vlaanderen. De wonderjaren in maquettes. 25-10-2015 – 10-01-2016 in Knokke-Heist.

Frickx. E.H. Kaart van het Waasland, 1706 Carte tres-particuliere du Paijs de Waes, ou sont marqués les Lignes depuis Anvers jusques a Gand. http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.476720

Gils R., 2000, Fort Steendorp van de Vesting Antwerpen, België onder de wapens 16. s.l.

Goethals F. 1975. Geboortevlek. Sint-Niklaas

Fortengordels 2020. Historiek. https://www.fortengordels.be/historiek

Janssen H. 2013. Hoogspanning aan de Belgisch-Nederlandse grens.Gebeurtenissen uit WO I aan de grens met Baarle-Nassau. Baarle-Nassau.

OKV 1998. Openbaar kunstbezit in Vlaanderen. De architectuur in het interbellum, 1998-2.

Schietekat J. 1957. Beknopte geschiedenis der Stad Sint-Niklaas. Sint-Niklaas

Teetaert, D. (2020). Routes of technology : pottery production and mobility during the Mesolithic-Neolithic transition in the Scheldt river valley (Belgium). Universiteit Gent. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte.

Termote J. 2004: Bastions voor Koning en God. Forten en verdedigingswerken in het Krekengebied van Oost-Vlaanderen, Gent.

Tolerant 2020. Schepen. Geraadpleegd via https://tolerant-vzw.be/schepen/

Van Hove R. : diverse (ongepubliceerde) bijdragen over het vroegste historiek van het Waasland.

Van Meirvenne R. m.m.v. Devos P. 2002: De Duitse bunkerlinie van Steendorp-Vrasene 1917. Gent

Van Roeyen J.P. 2008: teksten voor “Mens en Materie” in het SteM.

Waar is de tijd 7. Land van waas. 1000 jaar Waaslanders en hun nijverheid.

Waar is de tijd 10. Land van waas. 1000 jaar Waaslanders en hun woningen.